

KEGEL MIKSA

LASSALLE FERDINÁND
ÉLETE

FORDITOTTA

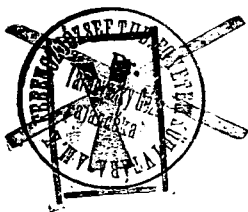
ZOLTÁN VILMOS

527-28

BUDAPEST

LAMPEL R. Kk. (WODIANER F. ÉS FIAI) R. T.
KÖNYVKIADÓVÁLLALATA.

I.

Lassalle Ferdinánd, az a férfi, kinek egész élete szakadatlansora volt a küzdelemnek, békés kereskedő-családból származott. *Lassal* zsidóvallású selyemkereskedő fiaként született Boroszlóban, 1825 április 11-én. Szülei a kereskedői pályára szánták. A cég szilárdsága, valamint a család tekintélyes vagyona már születésétől kezdve gondtalan, nyugodt életet látszott neki biztosítani. Hogy kispolgári felfogás szerint »szerencséjét megalapítsa«, csupán atyja nyomdokaiba kellett lépnie s tovább vezetnie ennek üzletét.

Am azok a jellembeli tulajdonságok, melyekben *Ferdinand Lassalle* (atyja nevének megfrancziásításával így nevezte magát) rendkívülisége és jelentősége megnyilvánult, már korán jelentkeztek. A csendes, tettekben szegény élet nem felelt meg ábrándjainak és óhajának. Minden külső befolyás nélkül, csupán jelleme következőképp már gyermekkorában nagy tetterőt és daczos akaratot tanusított. Beszéli ennek megvilágítására, hogy egy ízben, mikor még csaknem gyermek volt, dülőre juttatott valami bonyolult családi ügyet, a mennyiben szüleire és más felnőttekre, ezekkel szembeszállván, ráérvszakolta a maga nézetét, s amazok meg is hajlottak véleménye előtt, mert felismerték, hogy a helyzetet nagy éleslátással és helyesen mérlegeli. Mindazonáltal

sohasem szűnt meg szerető fia lenni szüleinek és mindig gyengéd gyermeki szeretettel viseltetett irányukban.

Mikor Ferdinánd betöltötte élete tizenhatodik évét, atyja Lipcsébe vitte s felvétette az ottani kereskedelmi iskolába, a hol gyakorlati kereskedővé kellett volna magát kiképeznie.

Lassalle egyik ifjúkori barátja elmondja akkori találkozását vele, s szemlélhetőleg ecseteli az ifjú eleven egyéniségét. »Épen ott álltam« — írja — »ama jelenetek egyikének kellő közepében, melyek az akkori jubilate-hétteli vásárok elmaradhatatlan kellékei voltak. Ott (a Brühl-ön) azon az oldalon, a melyből a Katharinen- és Hainstrasse a térre torkolnak, meg kellett állnom egy igénytelen földszinti üzlethelyiség előtt, mig atyám abba belépett. Nézegettem a bejárat fölé odaerősített cég-táblát, melyen szerény betűkkel ez a felirat volt olvasható: »Lassal Boroszlóból« . . . Még összehasonlítottam a körülötte tarka összevisszaságban lógó, feltűnőségükben szinte kiáltó cégtáblákkal, mikor egy körülbelül magam korabeli fiatalember sietett hozzám élénk taglejtésekkel és azzal a meghívással, hogy jőjjenek be az üzletbe. Atyám itt bemutatott engem a boroszlói két Lassal urnak, az apának és a fiunak. Egy kicsiny vásári helyiség homályos, keskeny zugában voltunk; az épen nem túlságosan nagy selyemárúkeszletnek, melynek kicsomagolásán dolgoztak, egyes darabjai csillogó színpompájukkal nagy hatást tettek rám. Most tudtam csak meg látogatásunk célját. Mindkettőnk apái, kik régi üzletbarátok voltak, megegyezésre jutottak abban, hogy bennünket, fiaikat a Schiebe vezetése alatt kitűnő hírnévre szert tett felső kereskedelmi iskolába iratnak be . . . Engem a fiatal idegennel való megismer-

kedés készületlenül talált, de megvallom, hogy már együttlétünk első pillanatától kezdve élénk vonzalmat éreztem iránta, mert jövődöbéli iskolatársam soha meg nem nyugvó, szellemtől sziporkázó nyelve különös, eddig ismeretlen élvezetet nyújtott. Új barátom, Ferdinánd, a kit ez első közös útunk alkalmával beható megfigyelésnek vettem alá, külső megjelenését illetőleg hajszálnyira atyjára ütött. Elsősorban mindkettejüknek eredeti, rövid, de gyapjasan kondor hajzatuk volt. A fiut erőteljesen fejlődő, rendkívül szép ifjúnak lehetett mondani, a kinek antikszabású, görög arcza első tekintetre alig árulta el a szemita származást. Hangoz vitánk-nak az volt az eldöntendő első kérdése, hogy kettőnk közül melyik az idősebb? ... Még látom diadalmas tekintetét, mikor a győzelem öntudatával megállapította, hogy ő már tizenhat évet szám-lál, míg én, fizikai és szellemi fejlettségét figye-lembe véve, legalább tizennyolczévesnek tartottam».

Való igaz, hogy Lassalle a kereskedelmi iskolá-ban rossz előmenelt tanusított. A kereskedő prózai foglalkozása nem volt inyére, s ő magasabb felada-tok megoldására érzett hivatást. Kicsiny szobájá-ban, az akkori »Bos-féle kert« egyik hátsó épületében az ókor klasszikus irodalmát tanulmányozta s bele-mélyedt Heine halhatatlan műveibe. Csakhamar megérlelődött benne az az elhatározás, hogy lemond a kereskedői pályáról; arról álmodozott, hogy jelentékeny költővé lesz, még pedig demokratikus költővé, mint Heine Henrik volt, a kit módfelett tisztelt.

* Ha az öreg Lassal Lipcsébe jött, Ferdinánd mindannyiszor megostromolta és követelte tőle, hogy mentse fel a kereskedői pálya választásának kötelezettsége alól. A kereskedelmi iskola tanáraival

gyakran összetűzött, s már akkor erősen kifejlett akaratosságával szembehelyezkedett velük. Egy ízben írásbeli dolgozatot kellett volna készítenie erről a tételről: »Ki a barátunk?« Ám ő kijelentette, hogy ezt a kérdést nem tudja megoldani, s meglepő ékesszólással bebizonyította az egész osztály előtt, hogy a barátság fogalma a logikus gondolkodás útján nem elemezhető, mert kizárólag érzelmi dolog. A megbántott tanár az igazgatóhoz fordult tekintélyének megvédése végett, de Lassalle az igazgató határozott parancsainak is ellenük szegült, s a vizsályt csak közbenjárók segítségével lehetett megszüntetni.

Az ilyenmű összetűzések később is megismétlődtek, s Lassalle aztán végleg bucsut mondott a kereskedelmi pályának, a mennyiben megírta szüleinek, hogy a kereskedelmi tanfolyam harmadik és utolsó évét *nem* fogja befejezni, hanem 1841 nyarán visszatér Boroszlóba. A szülők eleddig komolyan ellenezték fiuk pályaváltoztatását, de ez utóbbinak vasakarata végre ebben az esetben is győzött.

Lassalle beiratkozott a boroszlói, majd csakhamar a berlini egyetemre, a hol nagy szorgalommal a nyelvészetet, s különös előszeretettel a Hegel-féle bölceletet tanulmányozta. Ám nem csupán a tanulás vágya élt benne, hanem csakhamar jelentkezett nála az önálló alkotás vágya is. Már ekkor belekapott Herakleitosról, »a homályosról« írt nagy bölceleti munkájába.*) Arról a gondolatáról sem mondott még le végkép, hogy mint költő is jelentőset alkosson, noha ebbeli kísérleteivel — a költői tehetség teljes hiányában — semmiféle sikert sem tudott

*) Die Philosophie Herakleitos des Dunklen von Ephesos. Berlin. 1858.

aratni. Mindazonáltal magáévá tette Heine és Freiligrath eszméit, a kór forradalmi levegője mámorossá tette, s mennél kevésbbé tudott helyes kifejezést adni költői gondolatainak, annál közelebb jutott későbbi törekvésének céljához, hogy t. i. mint politikai agitátor lelkesítse a tömegeket s ilykép kivívja magának a néptribun hírnevét.

Lassalle életmódja berlini diák korában már a világfi életmódja volt. Szerette a fényűzést és belemerült a világváros szórakozásaiba. Ha a rendelkezésére álló anyagi eszközök elégteleneknek bizonyultak, pótlékokért zaklatta családját, mely fényűző életmódját rosszalta.

Miután 1844-ben berlini tanulmányait befejezte, egy ideig Düsseldorfban lakott Lassalle; ott és 1845-ben Párisban folytatta tanulmányait a görög bölcsélet és nyelvtudomány terén, s a francia fővárosban való tartózkodása végre lehetővé tette régi, forró vágyának teljesülését: a Heine Henrikkel való megismerkedést.

Heine, a nagy skeptikus, a ki kortársaival szemben csaknem mindig gúnynyal és kételylyel viseltetett, éles tekintettel felismerte a huszéves diák zseniális szellemét. Benső barátságot kötött a fiatalemberrel, s leveleiben a legnagyobb elismeréssel, sőt bámulattalemlékszik meg róla. Lassallehoz intézett egyik levelében többek közt ezeket írja Heine:

»... Még senki cselekvésében sem találtam egyesítve annyi szenvedélyt és éles értelmet. Önnek joga van ahhoz, hogy szemtelen legyen — mi többiek csupán bitoroljuk ezt az isteni jogot, ezt a mennyei kiváltságot. Önhöz viszonyítva én valóban csak szerény legyecské vagyok... Nagyon szeretem önt; hisz másképp nem is lehetséges, mert ön addig gyötri az embert, míg végre is meg kell szeretni.

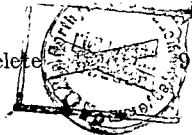
Varnhagen von Enséhez 1846 január 3-án intézett egyik levelében *) Heine Lassallenak itt következő finom és találó jellemrajzát adja, melynek zárómondatában a költő látnoki jóstehetsége is megnyilvánul :

»Barátom, Lassalle ur, a ki önnek e levelet át fogja adni, a legkiválóbb szellemi javakkal megáldott fiatalember: a legalaposabb tanultsággal, a legszélesebbkörű tudással, a legnagyobb elmeéllel, melylyel valaha találkoztam, az előadás gazdag tehetségével oly nagy akaraterőt s a cselekvésben oly biztóságot egyesít, mely engem bámulatba ejt, és ha irántam való rokonszenve nem gyengül, magam is hathatós támogatást várok tőle. A tudás és képesség, a tehetség és jellem ez egyesülése mindenestre örvendetes jelenség volt a számomra, s ön, a ki az elismerésben oly sokoldalú, bizonyára teljes mértékben méltányolni fogja. Lassalle ur már ilyen éles veretű fia az új korszaknak, mely mitsem akar tudni arról a lemondásról és szerénységről, a melyet mi többé-kevésbé szinelve, a magunk korszakában tengődve és fecsegve hirdettünk. — Ez az új nemzedék élvezni akar és érvényesülni a láthatókban; mi, az öregek alázatosan hajlongtunk a láthatatlan előtt, kapkodtunk az árnyéksókók és a kék virágillat után, lemondtunk és pityeregtünk — de talán mégis boldogabbak voltunk, mint ama kemény gladiátorok, kik oly büszkén rohannak a harctéri halálba».

---

*) A »Briefe an Hans von Bülow von Ferdinand Lassalle« című művecske előszava e Heine-féle levél második felét tévesen Pückler-Muskau herczegnek tulajdonítja.

Tanulmányainak befejeztével, 1845-ben Lassalle visszatért Berlinbe, hogy ott mint egyetemi magántanár letelepedjék. Az ottani tudományos körökben már ekkor nem egy jelentős férfi tiszteletét és barátságát vívta ki. A híres Humboldt Sándor, fényes szellemi képességeinek elismerésével rendszerint »csodagyermek«-nek nevezte, Boeckh A., a kiváló nyelvész is barátságával tüntette ki, a legelőkelőbb körök társasága nyitva volt előtte.

1846 január havában barátja, dr. Mendelssohn bemutatta *Hatzfeld Zsófia* grófnőnek. Ez Lassalle egész jövőjére kiható esemény volt. Eltérítette eddig oly nagy biztonsággal követett útjáról s beledöntötte oly tévelygések és harczok tömkelegébe, melyek tudományos és politikai céljaitól egyaránt távol álltak.

A grófnő, noha negyvenedik életéve körül járt, szép és imponáló jelenség volt. Arczáról le lehetett olvasni meg nem érdemlett szenvedések gyötrelmét, s ez annak sajtáságosan vonzó báját még növelte. De tekintetében meg-megvillant a szenvedélyek tüze s szeméből ki lehetett olvasni az elhibázott életen való haragos bánkódást. Mert Hatzfeld Zsófia szerencsétlen asszony volt. Tizenhatéves korában a családjától ráerőszakolt érdekházasság oly férjhez láncozta, ki őt nem szerette s ki még a köteles tisztelettel sem viseltetett irányában, hanem megszegényítő módon és kegyetlenül bánt velc. Az asszony eleinte némán türt, de azután szenvedélyes ellentállást fejtett ki. Ekkor a gróf nyers erőszakot alkalmazott ellene. Kilökte a házból és elválasztotta gyermekeitől. Éveken keresztül nem válthatott czekekkel egyetlen üdvözetet, egyetlen levelet. A grófnő keserű nélkülözésnek, az éhségnek

volt odavetve martalékul, míg férje óriási vagyont költött kedveseire. A gróf azonban nem érte be evvel, hanem feleségét még könnyelmű étellel és erkölcstelenséggel is megvádolta családjá előtt. Hogy ezt mily agyafurt módon tette, annak bizonyítéka a grófnak egy, a család tagjaihoz intézett körlevele (ezt a levelet Lassalle később bemutatta a bíróságnak), melyben jelenti, hogy a grófnő tartózkodási helyét nem ismeri, de oka van hinnie, hogy házasságtörésből származó gyermekének titokban való világraszülése végett valahol elrejtőzött. Mikor a gróf ezt jelentette, sajátkezü leveleinek tanubizonyossága szerint jól tudta, hogy a grófnő Párisban tartózkodik fivérénel, a ki az ottani porosz követségnél viselt hivatalt. Körlevelét ép ezért a grófnőnek ehhez a fivéréhez küldte utoljára, hogy ilykép a czáfolat mennél későbben kerüljön nyilvánosságra.

Mikor Lassalle megismerkedett a grófnővel, ez nagy nyomorban élt. Járadékát megvonták, fiával, Pállal, az egyetlen gyermekkel együtt, kit meghagytak neki, csaknem éhezett, s még ezt a gyermeket is el akarták tőle ragadni. Legközelebbi rokonai elfordultak tőle, a hatalmas gróffal senki sem akart ujjat húzni, s már-már úgy látszott, hogy igényeinek és jogainak érvényesíthetése nélkül menthetetlenül elveszett.

A fiatal Lassalle szíve mélyéből szánta a szerencsétlen szép asszonyt. Jogérzéke felháborodott, harczy kedve feléledt. Felajánlotta segítségét a grófnőnek s a győzelem büszke reményében kijelentette, hogy ügyét diadalra fogja vinni.

A grófnőt boldoggá tette e nem várt segítség. Egyúttal a szellemes fiatalember érdekes egyénisége, sötétké, beszédes szeme, okos arczvonásai és sötét fürtjei is lebilincseltek.

Mondják, hogy kettejük közt benső szerelmi viszony fejlődött. Hogy valóság-e ez, azt senkisémm bizonyíthatja. Lassalle tagadja a kölni esküdtszék előtt elmondott s alább érintendő beszédében. Csak-hogy tagadnia kellett volna akkor is, ha a hiresztelés megfelel a valóságnak. A lehetőség nyilvánvaló — Lassalle epikureus, az anyagi élvezet embere, a ki nem sokat törődött a hagyományos felfogások korlátaival. A grófnő viruló, szenvedélyes asszony, bár érettebb korban — ám e körülményt nyílt kérdésnek kell hagynunk. Ha Lassalle mindazt, a mit a grófnőért tett, szerelemből tette, az a tett nagyságából és értékéből mitsem von le.

Mert valóban óriási mű volt. Lassalle kilencz éven keresztül vitte a grófnő perét és *harminczhat bíróságot* foglalkoztatott vele. Elhanyagolta miatta bölcseleti és klasszikus tanulmányait. »Herakleitos« című munkája befejezetlenül maradt, s arra, hogy jövőjét jövedelmező és szilárd állás útján biztosítsa, Lassalle többé már nem gondolt. Egész igyekezettel rávetette magát a jogtudomány tanulmányozására, hogy fegyvereket kovácsolhasson a grófnő érdekében folytatandó harcra. Megosztotta vele aránylag szerény jövedelmét is és ilykép megóvta a nyomortól és nélkülözéstől.

Mikor gróf Hatzfeld 1846-ban kénytelen volt észrevenni Lassalle hathatós belenyulását a perbe, lépéseket tett oly irányban, hogy vagyonának tekintélyes részét egy harmadik személyre való átíratás útján megóvja a grófnő jogigényeitől. Az óvintézkedések, melyeket Lassalle a terv megghiusítása céljából tett, végre is arra vezettek, hogy őt *kazetta lopásra való csábítás* címén mint bünszerzőt perbe fogták.

E különös ügyről »Manuskriptbriefe« című

emlékiratában, melyben életének 1860-ig terjedő legfontosabb eseményeit ecseteli, s melyre még vissza fogunk térni, Lassalle így emlékezik meg :

»1846-ban két benső jóbarátom volt Berlinben ; mindakettő előkelő és gazdag családból származott. Egyikük, Oppenheim, bíró volt Berlin egyik fő-törvényszékén és fia Németország egyik leggazdagabb bankárának. Apjának öt-hat millió tallér vagyona volt. Mendelssohn, a másik, orvos volt s nem kevésbé előkelő és köztiszteletben álló családból származott. Mindkettő jóval idősebb volt nálam. Ám nekem mindig megvolt az a képességem, hogy befolyást gyakoroljak az emberekre.

Elmondtam nekik az asszony történetét s megkérdeztem tőlük, vajjon hajlandók-e ennek megvédésére életre-halálra szövetkezni velem, s készek-e szükség esetén még a maguk existenciáját is feláldozni. Ők esküvel erősítették erre való készségüket. Fogtam tehát magam s elutaztam velük a rajnai tartományba, Düsseldorfba, melynek környékén a gróf akkor tartózkodott. A gróf épen Aachenben volt. Barátaim útján jogi bizonyítékokat gyűjtettem az egész tartományban a gróf tékozló és kicsapongó életmódjára vonatkozólag, hogy gondnokság alá helyeztethessem s megindíttathassam ellene a válpert. Magam Aachenbe utaztam, hogy kikutassam a grófnő ellen való újabb ellenséges fellépésének okát. Csakhamar megtudtam, a mit akartam. A gróft Aachenben találtam új kedvesénél, egy cselszövéséről ismeretes asszonynál, Meyendorff bárónénál. A hollandi születésű asszony, atyja nevén Haggueré, felesége volt báró Meyendorffnak, Oroszország korábbi berlini követe fivérének. Ez az asszony sokáig kémiszolgálatokat teljesített Oroszország érdekében Párisban, nevezetesen az orleansi herczegnél. Most

gróf Hatzfeldet szerezte meg magának zsákmányul. Nemsokára bizonyítékokat szereztünk nemcsak a gróffal való meg nem engedett viszonyát illetőleg, hanem arra vonatkozólag is, hogy a gróf költött kölcsönügylet örve alatt nagy ajándékot adott neki, a mivel a grófnő Pál nevű fiának, jövőjét nagyban veszélyeztette, mert ennek, mint a legfiatalabb gyermeknek jövője nem volt biztosítva a nagy családi majorátusok útján, melyekre csak az idősebb gyermekek tarthattak igényt. A grófnak az volt a szándéka, hogy ezt a Pált tönkretegyje, mert lelke mélyéből gyűlölte, amiért nem sikerült neki őt a grófnőtől elszakítani vagy iránta elhidegíteni.

Ebben az időben épen azon fáradozott, hogy a Pált megillető járadékbirokok elidegenítését ezek telekkönyvi megterhelésével előkészítse. Mikor a grófnő megtudta, hogy imádott gyermekének jövőjét örökre tönkre akarják tenni, nem volt tovább maradása; az új balhír következtében Aachenbe sietett s kezében bizonyítékaival, felkereste a grófot. Ez, a ki, mint mindig, most is gyáva volt, kezdetben megbánást színlelt. Vall, bocsánatot kér s nemcsak azt igéri meg, hogy az ajándékozást visszavonja, hanem azt is, hogy neje nemtelen üldözésével felhagy. Megkéri, hogy menjen el Düsseldorfba a közjegyzőért s avval térjen vissza, ő, a gróf, közjegyzői okiratban fogja magát kötelezni mindannak teljesítésére, a mit tőle csak kívánnak. A grófnő Düsseldorfba utazik és visszatér a közjegyzővel. De addigra a gróf, alattomos tanácsadói ösztönzésére, kik kapzsi módon kizsákmányolták, már megváltoztatta szándékát. Elzárja házát a grófnő elől s nem fogadja őt. Még csak nem is válaszol arra az írásbeli kérdésre, hogy végzetes ajándékozását visszavonta-e, vagy sem. Érintkezni csupán Meyendorffné útján lehet

vele, a ki nála van és vele tölti napjait. A két tábor szemben áll egymással, a mienk és az övé. Kölcsönösen figyeljük egymást és várakozunk. Egyszer csak hírül hozzák nekünk, hogy Meyendorffné a pálya-udvarra megy, hogy Kölnbe utazzék. Meghagyom Oppenheimnak és Mendelssohnnak, a kik velem voltak, hogy bárhova, még a világ végére is kövessék, folyton szemmel tartsák s a lehetőség határain belül bizonyosodjanak meg arról, vajjon az ajándékokmány vissza van-e vonva, vagy nincs. Elrobognak. Vele egy időben érkeznek Kölnbe s ugyanabban a szállóban szállnak meg. Másnap, közvetlenül a gőzhajó elindulása előtt a lépcsőn tartozkodó Oppenheim látja, hogy Meyendorffné inasa kihordja a szobából ennek podgyászát. Észreveszi, hogy a szolga kezében egy olyan kazetta is van, a minőben rendszerint értékes okmányokat szokás őrizni. Egy gondolat villan meg a fiatalember agyában : ebben a kazettában kell lennie a végzetes okiratnak, melylyel a grófnő elől el akarják ragadni az örökséget. Egyetlen tekintet ebbe az okmányba — úgy véli — feltárhatja, esetleg meghiúsíthatja a gróf összes terveit. Meggondolatlan, megfontolatlan terv fogamzik meg Oppenheim agyában. Mivel a szolga épen visszament a szobába, ráveti magát a kazettára, megragadja, s mivel Aachenből nem hozott magával bőröndöt, a melyben azt elrejtethné, Mendelssohn szobájába siet, hogy ez rejtse a kazettát a maga bőröndjébe. Mendelssohn megdöbben és elbámul az esztelenségen, de barátját nem akarja cserbenhagyni ; hallja, hogy az inas időközben felverte az egész szálló csendjét a kazetta eltünése miatt. Megragadja ezt s bele akarja gyömöszölni bőröndjébe, de mivel ez egészen tömve van, kénytelen belőle kivenni s ott hagyni a szobában néhány ruhadarabot.

Mindketten különböző irányban elutaznak. A bőrönd a kazettával Mendelssohnnál van. Az egész szállót átkutatják, s mivel Mendelssohn szobájában megtalálják a hátrahagyott ruhadarabokat, gyanuba fogják és üldözik. Mikor Mendelssohn a vonaton észreveszi, hogy rendőrök figyelik, cserben hagyja a bőröndöt, kiugrik a kocsiból és eltűnik. Sokáig bolyong a mezőkön s végre eléri Párist. Mivel azonban szivességből Oppenheim podgyászát is magával vitte, a melyet szintén otthagytott a vasúti kocsiban, megtalálják Oppenheim papírjait s ezt, mint kire a tolvajlás gyanuja hárul, letartóztatják.»

Ez tehát az ügy lefolyása Lassalle saját közlése nyomán, melyet különben a bíróságilag megállapított tényállás teljesen fedez.

Oppenheim véleménye, hogy az a bizonyos okmány a kazettában van, tévesnek bizonyult, mert csak 3000 frank készpénz s néhány más okmány volt benne. Meyendorffné visszakapta tulajdonát, Oppenheim törvényszéki ülnököt pedig perbe fogták *lopás* miatt. Úgyét még abban az évben tárgyalta az esküdtszék. A vád elismerte, hogy nem önző és alacsony indokokból cselekedett, s hogy nem volt célja a kazettában rejlő értéktárgyakat eltulajdonítani. Az esküdtszék *felmentette* Oppenheimot.

Dr. Mendelssohn ellen szintén megindították a pert a kazettatolvajlásban való *részesség* miatt. Ez a per két éven át tartott s 1848 februárjában a vádlott *eliteltetésével* végződött. A *tettetst* tehát felmentették s csak a később perbefogott segítőnek kellett bűnhődnie a tettért.

Lassalle ellen a kazettatolvajlásra való *rábírá*s miatt indították meg az eljárást, s ez a per szintén belenyúlt az 1848. évbe.

Lassalle időközben 800 tallér évjáradékot küz-

dött ki a grófnőnek, s a gróffal és ennek czinkostársaival sikerült magát annyira meggyűlöltetni, hogy mindenáron el akarták pusztítani.

Más irányban is ellenségeket szerzett magának Lassalle a magasabb körökben. A francia 1848. évi februári forradalom hullámai átcsaptak a Rajna másik partjára, a hol Lassalle ott állt Freiligrath mellett a demokraták legelső csatasorában; érintkezést keresett a munkásegyletekkel s mindenképen terjeszteni igyekezett a szabadság eszméit.

Gróf Hatzfeld hívei rendőrökemekkel szövetkeztek, hogy Lassallet legyűrhessék. Már 1847-ben szemet vetettek *Hoppe* Ferenczre, Lassalle inasára, s a gróf bizalmasai megbízták *Heydel* csendőrhadnagyot, hogy Hoppenak 1000 tallértól 2000 tallérig terjedő összeget ajánljon fel arra az esetre, ha gazdája ellen tanuskodni hajlandó. Hoppe akkor úgy nyilatkozott, hogy kész úgy vallani és cselekedni, a mint akarják, ha berendeznek neki egy sörmérést. Ez megtörtént, Hoppe kilépett Lassalle szolgálatából, birtokba vette sörmérését, s a bíróság előtt azt vallotta, hogy Lassalle 1846 augusztus 20-án *megbizta* Oppenheimot és Mendelssohnt, hogy a Meyendorffné birtokában levő okiratot *mindenáron* szerezék meg, s hogy nekik e célra utiköltséget is adott.

E vallomás alapján Lassallet 1847 márczius 26-án letartóztatták, de csakhamar ismét szabadlábra helyezték, miután tizenöt szavahihető tanu vallomása útján bebizonyította, hogy Hoppet megvesztegették.

Perét mindazonáltal folytatták, s az 1848 augusztusában a kölni esküdtszék előtt ért véget többnapos végtárgyaláson.

Negyvennégy terhelő tanu volt beidézve, kik közül azonban csak egy, Hoppe Ferencz, a néhai

szolga vallott határozottan terhelően. Ez nemcsak megmaradt abbeli állítása mellett, hogy Lassalle tolvajlásra csábította Oppenheimot, hanem egyéb aljasságokat is regélt egykori gazdájáról; így többek közt tudni vélte, hogy megmérgezett szivarokkal gyilkosságot kísérelt meg gróf Hatzfeld ellen! — Hogy ez a tanu meg van vesztegetve, azt még a közvádó sem merte tagadni, de hangsúlyozta, hogy a tanut abból a célból is díjazhatták, hogy az *igazság* megvallására bírják.

Lassalle augusztus 11-én, a tárgyalás hetedik napján tartotta meg hatórás, híres védőbeszédét, a melylyel legelőször vonta magára az egész művelt világ figyelmét.

Ebben mindenekelőtt az Oppenheim és Mendelssohn ellen indított perek sajtóságos és a megszokottól elütő lefolyását bírálta, azután lángoló ékes-szózással ecsetelte a grófnő boldogtalanságát, a kit férje elüldözött, rokonai elhagytak, s a kit erőszakkal elválasztottak gyermekeitől, nyomorba taszítottak, gyalázzal elhalmoztak; annak indítóokául, hogy miért vállalta el a grófnő ügyét, ezeket jelentette ki Lassalle:

»A hol minden emberi jogot lábbal tipornak, a hol még a vér szava is elhallgat s a védtelen embert még született védői is cserben hagyják — *ott joggal emelkedik védelemre az ember első és utolsó rokona, az ember.*«

A szónok azután okmányyszerűleg s az ellenmondások feltárásával pontosan kimutatta Hoppenak, a koronatanunak megvesztegetett voltát és megbizhatatlanságát. Éles dedukcióval bebizonyította, hogy a kazettatolvajlás csak Oppenheim pillanatnyi elhatározásának lehetett következménye, s hogy annak tervszerű előkészítése és előre való meg-

fontoltsága már azért is ki van zárva, mert a grófnő ügyét mivel sem vihette volna előbbre. Kiterjeszkedett minden tanúvallomásra, a gróf összes fondorlataira, a per minden mozzanatára s végre így fejezte be beszédét :

»Uraim, még sok mondani, sok hozzátenni valóm volna. De már nyolcz nap óta itt állok a vádlottak padján... erőm fogytán van... nem bírom tovább!«

A bíróság *felmentette Lassallet*, hangsúlyozván az indokolásban, hogy ő a kazettatolvajlást nem láthatta előre, hanem az csupán intézkedései következtében, tudta és akarata nélkül következett be.

Ez a felmentés óriási lelkesedést keltett az egész tartományban. Lassallet a lelkes közönség viharos éljenzések közt diadallal vitte ki a tárgyalóteremből. A törvényszék épülete előtti téren öreg atyjával találkozott, a ki e felkiáltással: »Gyermekem! Gyermekem!« zokogva borult karjaiba.

Mikor Lassalle a grófnő kíséretében visszatért Düsseldorfba, formális diadalmenetet tartott. Véget érni nem akaró éljenzéssel fogadták s elhalmozták a becsülés jeleivel.

Öreg atyja most könyvek közt kérlelte, hogy adja fel a küzdelmet a hatalmas gróf Hatzfeld ellen. Ám Lassalle szüleinek kérelme ellenében is hajlíthatatlan maradt: annak a küzdelemnek a feladása, melyre feltette egész erejét, nem volt az ő felfogása szerint való.

III.

Az 1848. év mozgalmainak hullámjai már magasan jártak, mikor Lassalle újra belépett a politikai életbe. Berlinben a Manteuffel-kormány elkesere-

dett harczot folytatott a gyenge nemzetgyűlés ellen s egymásután tépte szét a márcziusi vívmányokat. Már az alkotmánynak a néppel egyetértőleg megállapított biztosítékai is veszélyben forogtak, s alig volt remélhető, hogy a nemzetgyűlés meg tudja akadályozni a kormány által tervezett államcsinyt, ha csak a nép fegyveres erővel nem támogatja képviselőit.

Az alkotmány hívei elfojtott haraggal szemléltek a dolgok ilyirányú fejlődését. A nemzetgyűléstől felhívást vártak a fegyverkezésre, s a demokrata izgatás megkísérelte feltüzelni a népet az alkotmányos jogaiért való harczra. Különösen erős izgatás folyt a rajnai tartományban. Itt a »Rheinische Zeitung« küzdött az első csatasorban Marx és Freiligrath szerkesztése alatt, s ez utóbbi itt és ezidőtájt írta híres, az akkori helyzetet jellemző költeményét: »A holtak az élőkhez«, mely felvillanyozó hatással volt, s melyet ezer és ezer példányban terjesztettek; itt kapott nyomban helyet Lassalle is a mozgalom vezetői közt a legelső sorban.

Lassalle már akkor vallotta Marx és Engels tanait és radikális szocialista volt. Szerinte a munkásság volt »az egyedüli nemzetség, a melyé a jövő«. Már akkor közvetlen érintkezést keresett a munkás-egyesületekkel. Noha akkor lelkében még nem alakultak ki a szocializmus kérdései oly éles határozottsággal, mint később, mégis ösztönszerűleg érezte, hogy a polgárság egymagában képtelen lesz végigküzdeni a harczot az alkotmányért, ha csak abban a munkásság is nem vesz részt erejének teljes tudatában.

Mikor Freiligrathot fent említett költeménye miatt 1848 augusztus 29-én letartóztatták, Lassalle nagy népgyűlést rendezett Kölnben, s ezen hallgatói-

nak viharos tetszésnyilvánításai közt tiltakozását merészen szemébe vágta az egyre jobban tértfoglaló reakciónak. Düsseldorfban beadványt szerkesztett az ottani államügyészhez, s abban ragyogó ékesszólással védelmezte a fogoly költőt és súlyos vádakkal illette annak üldözőit. Ez események erős forradalmi mozgalmat szültek Düsseldorfban, mely még az esküdteket is befolyásolta, úgy hogy ezek nem merték elmarasztalni Freiligrathot. A költőt október 3-án felmentették és szabadlábra helyezték.

Amde most újból Lassalle feje fölött gyülekeztek a viharfelhők. A hatóságok félték a bátor szónoktól s igyekeztek őt eltenni láb alól.

Lassalle november hó folyamán népgyűlést rendezett Neussban, ez ülésen ismertette az állam akkori politikai helyzetét, s felhívta a népet, hogy legyen készen és szükség esetén fegyveres erővel is támogassa a nemzetgyűlést. Ugyanezt már egyéb alkalmakkor is hangoztatta, sőt hasonló felhívást már falragaszokon is közzétett a nélkül, hogy e miatt csak a hajaszála is meggömbült volna. A neussi népgyűlés után azonban 1848 november 22-én letartóztatták s vád alá helyezték »a polgárságnak a királyi végrehajtó hatalom ellen fegyverkezésre való izgatása miatt.«

A vizsgálat sokáig elhúzódott, helyesebben készakarva elhúzták. Miután 1849 február 5-én végre befejezték, Ammon államügyész az iratokhoz még egy levelet csatolt, melynek már régen birtokában volt, s mely most a vizsgálat ujrafelvételét tette szükségessé, úgy hogy a per végtárgyalását az esküdtbiróság második ülészakára kellett elhalasztani.

Végre hathónapi vizsgálati fogság után, 1849 május 3-án Lassalle megjelent a düsseldorfi esküdtek

előtt, hogy a vád ellen védekezzék. Ekkor tartotta híres *esküdtszéki beszédét*, bizonyára a legjelentősebbet, mely valaha rajnai esküdtszék előtt elhangzott. Nagy erkölcsi páthosszal hangsúlyozta a népnek azt a jogát, hogy a »felülről jövő forradalom« ellen védekezhetik, a kritika éles késével bonczolgatta az 1848. év második felének eseményeit, egyenként kimutatta a jogsérelmeket s büszke fölényvel czáfolgatta az államügyész vádjait. Az ifjuság tüze adott életet e beszédnek s a gondolkodó éles logikája hathatós erőt.

A beszéd azzal a kijelentéssel kezdődött, hogy a per kimondottan *irányper*, mert terhelő körülményül azt hangsúlyozták, hogy Lassalle elvből forradalmár. Ebből világosan kitűnik, hogy politikai hitvallás üldözéséről van szó. Ehhez azt a vallomást fűzte a szónok, hogy ő csakugyan híve a szociáldemokrata köztársaságnak. Ám védeni kizárólag alkotmányos szempontból fogja magát, mert hisz — legalább látszólag — ugyanez alapon kell állania az államügyésznek is, mint az alkotmányos kormány képviselőjének.

Ebből a szempontból bírálgatta tehát a szónok az ismert eseményeket a márczius 18-iki tanácskozásoktól a nemzetgyűlés feloszlatásáig és a december 5-én bekövetkezett alkotmány-octroi-ig. Hivatkozott az 1848 április 6-iki törvény 6. szakaszára, mely a népképviseletnek jogot ad bármely törvény szentesítésére, továbbá az 1848 április 8-iki választási törvény 13. szakaszára, mely megállapítja, hogy az e törvény alapján összeült népképviselet arra hivatott, hogy a koronával egyetértően megállapítsa a jövőendő államalkotmány formáját. Ezt a két törvényt a korona megszegte, a mi forradalom a törvény ellen, s kötelességévé tette a nemzetnek, hogy

megkezdje a törvény védelmére a harczot. A nemzetgyűlés maga kénytelen volt proklamálni a felkelést, s ha gyávaságból csupán passziv ellentállásra is szorítkozott, határozatainak következményeiből mégis a felkelés szükségszerűségére lehetett következtetni. Ennek jogos volta kétségtelen, mert az 1848 október 17-iki törvény első szakasza a polgárőrség kötelességévé teszi az alkotmányos szabadság védelmét. A szakasz nem ismer korlátozást, tehát a felülről jövő forradalomra is alkalmazandó, s még Eichmann volt miniszter, a reakzionárius bürokrácia egyik oszlopa is hangsúlyozta november 26-án a nemzetgyűlésen, hogy minden polgár megtámadhatatlan az ő szabadsága védelmének keretében, s mihelyt a népszabadság van megtámadva, új rend lép érvénybe s beáll az önvédelem joga.

A beszéd ezenfelül élesen bírálta az akkori porosz perrendtartást, s végezetül meleg felhívással fordult az esküdtekhez, óva intvén őket, hogy meg ne feledkezzenek a maguk polgári jogairól.

A beszéd mély hatást tett az esküdtekre, izzó lelkesedésre gyújtotta az egész hallgatóságot, s erőteljes »nem!« volt a válasz a bűnösség kérdésére.

És a börtön ajtaja mégsem nyílt meg a felmentett vádlott előtt. A kedvelt népszónokot nem merték kiengedni a még mindig izgatott néptömeg közé és sürgősen keresték az ürügyet további fogvartartására.

»Mint a harczos pajzsa nyilakkal, úgy tele vagyok tüzdelve bűnügyekkel«, mondja Lassalle maga teljes joggal; *ugyanazért* a cselekményért, a melynek vádja alól az imént felmentették, újra perbefogták, most olykép módosítván a vádat, hogy Lassalle a tisztviselők ellen való engedetlenségre lázította a polgárokat. Az új pert a semmitűszék

tárgyalta, s Lassallet hat havi börtönre ítélték, mely büntetését 1850 telén töltötte ki.

Lassalle e zavarok közt sem tévesztette el szem elől törekvéseinek célját, tekintet nélkül arra, hogy szabadlábban volt-e, vagy börtönben. Hú fegyvertársa volt politikai barátainak, s háza vendégszeretón megnyílt az üldözöttek előtt. Mikor pl. Schapper Károlyt, a »Rheinische Zeitung« korrektorát letartóztatták, ennek felesége meghalt s gyermekei nyomorban maradtak, Lassalle tanácscsal és tettel segítségükre sietett s az elárvult gyermekek egyikének átmenetileg Hatzfeld grófnőnél szerzett alkalmazást. Tanulmányait sem hanyagolta el teljesen, de »Heraklit«-jének befejezését békésebb időkre kellett halasztania.

Különösen a Hatzfeld gróf ellen indított pereket folytatta legkevésbé sem gyengült energiával. E perekben 1848 után látszólag kedvezőtlen fordulat állott be. Egyiket a másik után vesztette el a grófnő, s csaknem minden hét meghozta a maga kedvezőtlen ítéletét. Lassalle maga, a ki Solutzeff Zsófiához intézett »Vallomásai«-ban nyilatkozott e körülményről, a kedvezőtlen fordulatot az ellenforradalomnak tulajdonította. »A reakzionáris gyűlölet — mondja — »vak szenvedélyével békóba verte bíróságainkat is. Mivel a grófnőt velem azonosították, én pedig a tartomány forradalmi pártjának leggyűlöltebb vezére voltam, ez a szolidáris gyűlölet elegendő ok volt arra, hogy a grófnő minden perét elveszítse... Ám én csak most ébredtem erőm teljes tudatára. Minden vereség után új erőre kaptam s veszedelmesebbé lettem, mint azelőtt voltam...«

Mikor láttam a bírák ellenséges érzületét, csaknem feladtam a győzelem minden reménységét.

De legalább küzdeni akartam mindhalálig, s csak a halálban megadni magamat.«

Ezt a kitartást évek multán teljes diadal jutalmazta. 1854 augusztusában, még mielőtt a döntő ítéletet kimondták, a gróf megadta magát és Lassalle diktálta neki a béke feltételeit. A grófnő fejedelmi vagyonhoz jutott s megérte azt az elégtételt, hogy rokonai, kik a nyomor idejében cserbenhagyták, most hozzá jöttek, hogy békét kössenek. Lassallenak magának évjáradék jutott, melyet a per megnyerésének esetére kikötött. Ez további megélhetését biztosította s megszabadította minden további anyagi gondtól.

A grófnő többé nem vált meg védelmezőjétől. Mikor Lassalle 1851-ben elhagyta a börtönt, mindketten még néhány évig Düsseldorfban laktak. Freiligrath és Becker, Köln város későbbi főpolgármestere, gyakran megfordultak házukban, s Lassalle, ki, mint Berlinben, itt is a világot adta, gyakran rendezett kisebbszerű lakomákat, a melyeken győző rajnai borba fojtották a gondot és a keserű emlékeket.

IV.

Lassalle életében most békés korszak következett be. A politika terén teljes szélcsend uralkodott s Németországra ráfeküdt a reakció síri békéje. Lassalle magánháboruja is véget ér Hatzfeld gróf ellenében; a »gladiátor« sohasem pihenő harci kedve sehol sem talált kielégítésre. Ily viharok után mindenki másnak jótétemény lett volna ez a pihenés; Lassalle jellemére hátrányos befolyással volt. Ez a jellem lassanként átalakult, még pedig semmikép sem Lassalle javára. Egyéni hiúsága, mely a

lelkesedés tüzeben rendszerint megsemmisült, most érvényesülésre törekedett, a mihez még makacs dacz és exaltáció is járult.

A nőekkel szemben Lassalle egykedvűen viselkedett s igen hűvösen gondolkodott a szerelemről. A nőekkel való érintkezéséről egy hölgyhöz (Solutzeff Zsófia) intézett leveleiben ő maga így nyilatkozik: »... Szerelmem eddig csak azokra a nőkre volt emésztő tűz, kik abba belerohantak. Nem tudok asszonyt, a ki csak pillanatra is meggyőződve az egybekelés lehetőségéről, nyomban ne igyekezett volna engem hálójába keríteni. Ép ezért óvatosan elkerültem a fiatal leányokat. Csak két ízben beszéltem szerelemről fiatal leányoknak, a kik szenvedélyesen szerettek s a kik felébresztették bennem a birás vágyát — s mindkét esetben azzal kezdtem vallomásomat, hogy sohasem fogom őket feleségül venni! E két kivétel leszámításával csak férjes nőkhöz közeledtem, a kiknek »elkényeztetett gyermek«-ük voltam — a mint egyszer ők maguk mondták — s a kik közül néhányan igazán szerettek... Nem volt azonban egy sem, kinek kérdésére szokott nyíltszívűséggel ne azt feleltem volna, hogy még akkor sem venném el, ha történetesen szabad volna... Elfogadtam a szerelmet, de magamat odaadni nem akartam«.

Hatzfeld grófnőt, a ki e vallomás idejében (1860) már régen *anyai* barátnője volt Lassallenak, semmikép sem akarhatta ezek közé sorolni. Róla másutt a legmélyebb tisztelet hangján úgy emlékezik meg, mint gyengéd anyjáról, a ki jó tulajdonságait fejlesztette, gonosz hajlamait és szenvedélyeit pedig elnyomni igyekezett. Fenti vallomása különben teljes összhangban van avval, a mit a nőekkel való érintkezéséről általánosságban tudunk.

Lassalle 1857-ig Düsseldorfban lakott, mivel Berlinbe való visszatérésének útját állta a kitiltás. Nagyobb utazásokat tett azonban, s így többek között Egyiptomban is volt. Végre, miután Lassalle időközben — fuvarosnak öltözve — Berlinben is megfordult, Humboldt közbenjárásának sikerült a kitiltást érvényteleníttetnie.

Itt és ekkor (1857) adta ki Lassalle nagy bölcséleti munkáját, a »Herakleitos«-t, melyen évek hosszú során át dolgozott. A bölcsélet története ez Hegel szellemében, s különösen Herakleitos görög bölcselővel foglalkozik behatóan, a ki 500 körül élt Kr. e. s helyenként nehezen érthető munkái miatt a »homályos« melléknevet kapta. Evvel a művel Lassalle felküzdötte magát a német tudományosság legjelentékenyebb képviselői sorába.*)

1858-ban befejezte »Franz von Sickingen« című történeti drámáját, melynek az lett volna a célja, hogy Ulrich von Hutten korának szellemi küzdelmeit s e férfi nagy befolyását e küzdelmekre ecsetelje a nép előtt. A dráma e céljáról maga Lassalle a következőket írja: »... A mit akartam, az az volt, hogy azt a nagy kulturtörténeti folyamatot, melynek eredményein egész létünk felépült, melyet azonban csak a tudós ismer, míg a nép, néhány jelszót leszámítva, mely még mindig hagyományos hatással van rá, megfeledkezett róla, a nép közkincsévé tegyem. Ezt a kulturtörténeti folyamatot, ha lehetséges, az öntudatos felismerés és szenvedélyes megérezkítés eszközeivel vér gyanánt ereibe akartam cseppetgetni a népnek. E cél

---

*) Herakleitosról táplált felfogásáról s a kettejük bölcséleti iránya közötti párhuzamról l. Brandes György művét: »Lassalle, ein litterarisches Charakterbild. Berlin, 1877.«

elérésének hatalma csak a költészetnek van megadva — ezért határoztam el e dráma megírását.«

Lassalle most említett elhatározása még ifjkorába esik, mikor még arról ábrándozott, hogy nagy költővé lesz. Ez az ábránd sohasem teljesült, mert Lassalle minden költői tehetség nélkül szűkölködött, minek drámája is élő tanubizonysága. Megvan benne minden hiba, mely nyelv és szerkezet szempontjából drámai műben csak lehetséges és színre (leszámítva a mű rossz feldolgozásának hamburgi előadását) sohasem került.

Lassalle végre maga is tudatára ébredt műve hibáinak, mert pl. Freiligrathnak ezeket írja róla: »... Teljes híjával vagyok a költői *fantáziának*. Ezt itt inkább forradalmi cselekvőképességgel írtam meg, mintsem költői tehetséggel, s minden dráma, a mit esetleg megírhatnék, megint csak *ez az egy* volna más cím alatt és más alakban.«

Lassalle »drámája« tehát agitáló röpirat, mint többi politikai munkája. Hutten alakjában az agitátor lép fel s tömörülésre, harcra hívja fel a népet.

Itt bele kell szőnünk néhány adatot Lassalle magánéletéről. Berlinben akkor sokat megfordult Duncker Ferencz, a »Volkszeitung« tulajdonosának Potzdammerstrasse 20. számú házában, melyben a fiatal, szeretetreméltó Duncker Lina asszony teljesítette a háziasszony kötelmeit s egész csapat kiváló egyéniséget gyűjtött maga köré. Az ellenzék különféle elemei találkoztak itt, kiknek küzdelme a forradalom leveretése után diadalra jutott Kreuzzeitung-párt ellen irányult. A kamara legragyogóbb szónokai, a legszellemesebb publiczisták, a tudomány férfiai, jogászok, tanférfiak, művészek és

tisztviselők nyilvánosan vagy titokban ez ellenzékhez tartoztak.

Ebben a környezetben esett meg, hogy Fabrice intendánsi tanácsos azt vélte észrevenni, hogy Lassalle mosolygott rajta, miért is kihivatta görbe kardra. Lassalle visszautasította a kihívást, egyrészt, mert elvi ellensége volt a párbajnak, másrészt, mert eszéágában sem volt megsérteni a tanácsost. Fabrice erre nyílt utcán korbácscsal támadt rá, de Lassalle földre verte támadóját s a tanácsost kísérőjével együtt, ki szintén beleavatkozott a küzdelembe, oly alaposan ellátta, hogy botjának fogantyuja letörött s ő egész szennyes lett ellenfelei véréből. Az ügy nagy feltűnést keltett s az irányadó körök Lassalle ellen fordultak. Ám barátai kitartottak mellette és Förster Frigyes udvari tanácsos avval adott kifejezést helyeslésének, hogy Lassallenak az »utczai harcban« tönkrement botja helyett odaajándékozta Robespierrenek állítólag valódi botfogantyuját, mely aranyozott ezüstben a bastille öntvényképét ábrázolta. Lassalle becses ereklye gyanánt viselte a nagyértékű botot.

Lassalle 1859-ig a Potsdammerstrasse 20. számával szemközt fekvő ház földszintjén lakott, az Eichhornstrasse sarkán. Keleti népek fegyverei, a nagy forradalom főbb jeleneteinek francia rézmetszetei, antik márványmunkák szépszámú és ízléssel kiválogatott töredékei, melyeket Olaszországban és Párisban szerzett, továbbá néhány gipszöntvény alkották termeinek művészeti díszét. Ezek egyikében volt elhelyezve a rendkívül gazdag könyvtár.

Egyike ismerőseinek a Duncker-féle szalonból, Pietsch Lajos ezeket írja: »Nagyon jól emlékszem még arra az őszutói estére, helyesebben éjjelre 1857-

ben, mikor legelőször látogattam meg otthonában Lassallet. Ott szemközt, a 20. számú házban jóval éjjelen túlig a legjobb hangulatban elbeszélgettünk. Mikor mi, Lassalle, Frese Gyula, König Herbert rajzoló és én, kik utolsóknak maradtunk, két óra felé végre elbucsuztunk, Lassalle meghívott bennünket, hogy a beszélgetést lakásán folytassuk. Az inas urára várakozott, a szalonban és az étteremben égtek a gázcsillárok és gyertyák, a kandallóban tűz pattogott. »Melyik borból parancsolnak?« kérdezte Lassalle, mikor helyet foglaltunk. Megkezdtük a próbát. De ő épúgy, mint pinczéje, pompásan kiállotta, s a kivánt fajtának, valamint házigazdánknek szelleme hajnalhasadásig ott tartott nála. Még hallom König Herbert bámulattal vegyes, lelkes felkiáltását : »De hisz ez egy Hackländer-féle regényből való ember ! Hát ilyenek is vannak a mi nyárspolgáris Berlinünkben ? !«

Ez első lakásának éttermében Lassalle már 1857—1858 telének nem egy estéjén számos egyéniséget látott vendégül, a kik élethivatásra, társadalmi állásra, sőt politikai hitvallásra, korra, jellemre rendkívül elütöttek egymástól, de az a közös vonásuk volt, hogy szellemi tulajdonságokra, tehetségre, képzettségre és szerzett érdemekre való tekintettel jóval meghaladták a tömeg átlagát. Ez a kör, főleg nagyobb számú hölgy belépésével, később még jobban kitágult. 1859-ben Lassalle még fényesebb lakásba költözött, a Bellevuestrasse 13. számú ház földszintjén. Ennek éttermében gyakran még csodálatosabb, kevertebb, élénk és tüzes társaságot gyűjtött maga köré, mint a Potsdamerstrasseban.

Lassalle házában megjelent Marx Károly is, a ki 1859-ben Londonból Berlinbe jött látogatóba, s jelenléte bizonyára nem volt minden hatás nélkül

Lassalle »Bastiat-Schulze« című, később megjelent röpiratára. Ugyancsak megjelent Lassalle asztalánál Pückler-Muskau herczeg is, az akkor már mintegy hetvenéves nagyeszű arisztokrata.

Mikor 1859-ben Hatzfeld grófnő, kivel szemben a társaság jelentékeny előítélettel viseltetett, Berlinbe költözött, Lassalle tekintélyének és befolyásának mégis sikerült őt bevezetni a Duncker-család szalonjába. A grófnő még mindig impozáns jelenség volt egykori ragyogó szépségének épen nem teljesen elmosódott jeleivel, miket az öltözködés minden művészetének kifejtésével megtartani igyekezett. A grófnő szép lakást bérelt a Königin-Augustastrasében s nem nagy nehézséggel sikerült neki szalonjában, ha tán némi hiánynyal is, ugyanazt a szellemes férfi- és nőtársaságot összegyűjtenie, melylyel Dunckeréknél lehetett találkozni. »A ki talán« — jegyzi meg Pietsch — »attól tartott, hogy a grófnénál »szabad erkölcsök«-ön kell megütköznie, az alaposan csalódott. Soha szem elől nem tévesztette az előkelő hölgy nyugodt, természetes illemtudását és soha pillanatra sem tagadta meg annak feddhetetlen érintkezési formáit. Természetesen szalonjában is ezek uralkodtak. Mindazonáltal barátja szalonjában még otthonosabb volt, mint a magáéban.«

Lassalle ebben az időben nagy társadalmi elfoglaltsága mellett is vasszorgalommal dolgozott. Megvolt az a képessége, hogy bármikor tudott dolgozni. Ha előzőleg akár a maga házában, akár barátainál jóval éjjelen túlig társaságban volt, hideg nyugalommal le szokott ülni az íróasztalhoz, hogy reggelig dolgozzék. Akkor épen »A szerzett jogok rendszere« című munkáján dolgozott, de már a szocziális problémák is foglalkoztatták, a melyek miatt később teljesen szakítania is kellett a liberális ellenzék

vezetőivel és a Duncker-házbeli barátaival, mert ezek a szociális kérdések tekintetében nem tudtak felülemelkedni Schulze-Delitzsch színvonalán, Lassalle megsemmisítő támadásai pedig épen ez ellen irányultak.

Mikor a politikai szélcsendet nagyobb jelentőségű esemény zavarta meg, s mikor az olasz háború kitört egyrészt Ausztria, másrészt Francia- és Olaszország közt, Lassalle mindenekelőtt hozzászólt a kérdéshez s olyan tervet fejtett ki, a melynek értelmében azt ajánlotta, hogy a helyzetet használják ki a német nemzet fellendítésére. Irt és kiadott egy röpiratot ezen a czimen: »Az olasz háboru és Poroszország. Hang a demokrácia köréből«, a melyben helyeselte ugyan Poroszország semlegességét Franciaországgal szemben, mindazonáltal azt tanácsolta, hogy Poroszország használja fel Franciaországnak Olaszországban való lekötöttségét Dánia aktiv megtámadására, vegye be Schleswig-Holsteint s Ausztriának Franciaország által való előrelátható legyőzetését tekintse kedvező alkalomnak arra, hogy túlsúlyát Németországban érvényesítse s egyesítse a német törzseket egy nemzeti, demokrata kormány alatt.

»Még ez egyszer ott fekszik a német császári korona az országúton« — írta Lassalle ebben a röpiratában, s evvel nyílt tanujelét adta annak, hogy a demokrata császárság eszméje, mely annak idején a frankfurti nemzetgyűlést eltöltötte, benne a később beállott merev reakció ellenére sem halt még meg végkép, s hogy még mindig alkalmazhatónak tartotta Poroszországra.

Am a porosz udvar természetesen szivesebben hajlott bármire, mintsem arra, hogy a demokrácia köréből jövő hangra hallgasson.

Ez 1859-ben történt. Ekkor kezdődtek Lassalle testi szenvedései, melyektől többé sohasem tudott teljesen szabadulni. Erről 1860-ban ezt írta Freiligrathnak: »... Mily egyszerűek és megragadók a te szavaid: most itt a *délután!* Ezt az érzést nagyon is jól megértem! Annál jobban, mert magam sem tudom, mi jogon, oly sokáig az örök ifjuság képviselőjének tartottam magamat, most pedig egy idő óta be kell látnom, hogy magam is úgy fogok járni, mint bárki más. Még ugyan alig jutottam el az élet delelő-pontjára, még fiatal vagyok, de a vénség a betegség alakjában máris közeledik felém! Vajjon hova lett az ifjuságnak az a legyőzhetetlen, mindent kikapzoló hatalma? Kilencz hónap óta szenvedek, meg kell szoknom, hogy beteg legyek, s ne legyek ur magamon, mint eddig voltam! A lélek azonban, ebben igazad van, törhetetlen marad!»

Megtámadott egészsége helyreállítása céljából Lassalle 1860 nyarán fürdőre utazott, s az aacheni »Grand Monarque« szállóban megismerkedett *Solutzeff Zsófiával*, egy fiatal orosz leánynyal, a ki iránt hirtelenében olyan szenvedélyre lobbant, hogy elhatározta, hogy feleségül fogja venni.

Az orosz nő tizenkilencz éves volt, s mint ő maga is beismeri, nem volt valami különös szépség, 1878-ban megjelent emlékirataiból pedig azt is meg lehet állapítani, hogy különösebb szellemi tehetségekkel sem volt megáldva; de az a körülmény, hogy Lassalle ostromló szavaira nem hajlott mindjárt, csak fokozta ennek szenvedélyét. Akadályokat látott vágyai elé gördülni és ez szította daczos önfejűségét; úgy vélte, hogy a vereséget nem tudná elszenvedni, s mindent elkövetett, hogy érdekes egyéniségének megnyerő varázsával, dialektikájának hatalmával a leányra hasson, magát annak szemében a

hősök nimbuszával övezze s ilykép rábírja, hogy az övé legyen. De a hideg orosz nő nem értette meg, visszadöbönt szenvedélyes szavától, s mennél jobban meg kellett erőltetnie értelmét, hogy kérője szellemes fejtegetéseit csak figyelemmel is kísérhesse, annál kevésbé tudott szíve felmelegedni iránta.

Solutzeff Zsófia felvilágosítást ad erről a szerelmi ügyről azoknak az erre vonatkozó leveleknek nyilvánosságra hozásával, melyeket Lassalle hozzá intézett, s melyekhez ő megjegyzéseket fűzött.*) Ezek a levelek, melyeknek valóságát Kutschbach A. és mások eleinte, még pedig látszólag igen nyomós okokból kétségbevonták, míg az később egy Solutzeff Zsófiától indított becsületsértési per folyamán perrendszerű bebizonyítást nyert, sok érdekes adatot szolgáltatnak Lassalle pszichologiai megértéséhez.

Az orosz nő elbeszélése szerint elsősorban ennek atyja ellenezte a Lassalle-al való egybekelést, mert a beteg ember rettenetesnek találta a gondolatot, hogy gyermekét olyan férfira bizza, a ki saját beismerése szerint »vulkánon tánczol.« A leány nem-sokára azután, hogy Lassalle-lal megismerkedett, beteg atyjával együtt gyógyhasználatra Brüsszelbe utazott, onnan rövid, közönyös levelet intézett Lassallehoz, s szenvedélyes, áradozó választ kapott, melyben ez arra kéri, hogy adjon neki alkalmat a viszontlátásra, és tanuljon meg jól németül, hogy a francia helyett anyanyelvén vallhassa meg neki érzelmeit. Azt mondja: »Oh, ha szabad volna önnek németül írnom, minő élet, minő mozgás volna e levélben! Az nem volna ilyen élettelen sorakozása a

*) L.: »Eine Liebes-Episode aus dem Leben Ferdinand Lassalle's. Leipzig, F. A. Brockhaus, 1878.«

holt betűknek, szótagoknak és szavaknak. Minden egyes szó egyéni, átszellemült lény volna, áthatva lelkem hevétől, melyet beléje öntenék ! Kis madárka volna mindegyik, megható énekkel, aranyos szárnyakkal, s nem volna szükségük erre a csigapostára ; oh nem, elrepülnének maguktól s leereszkdénének ön előtt, hogy kezét és lábát csókjaikkal borítsák.«

Lassalle e levélben, mely 1860 szeptember 26-án kelt, még a neve elé tévesen odahelyezett »de« szócska ellen is tiltakozik, megjegygezvén: »Van szerencsém *nem* lenni nemesnek. Polgári származású levén, s szívem sugallata szerint a néphez számítván magamat, sem jogom, sem kedvem e »de«-vel élni, mely oly családoknak a megkülönböztető jele, melyek nemesnek nevezik magukat, mivel valamely kicsiny falu, vagy mezei birtok volt a tulajdonukban, s e »de«-vel e birtokot s onnan való származásukat jelezték. Mivel azonban az én birtokom nem csekélyebb dolog, mint az egész világ, nem tehetem nevem elé azt a szócskát, annál kevésbbé, mert e jellel nem akarom kisebbiteni sem származásomat, sem birtokomat.« — E levélhez Lassalle hozzácsatolta arczképét.

Zsófia nem felelt a levélre ; valószínűleg nem tudta, hogy mit válaszoljon. Mindazonáltal atyjával együtt rövidesen visszatért Aachenba, hol Lassalle kitörő örömmel fogadta, s Hatzfeld grófnővel együtt elkísérte Kölnbe. Itt a társaság két napig tartózkodott. Lassalle ez idő alatt heves küzdelmet folytatott önmagával. Sápadt volt és szótalán, néha-néha felsóhajtott s tekintete különös kifejezéssel pihent az orosz nőn. Legalább ez így adja hirül, s hozzáteszi, hogy »sejtelve sem volt arról, mi történik ez ember lelkében«, mígnem Lassalle, mikor történetesen néhány perczig magára maradt vele, megval-

lotta neki határtalan, szenvedélyes szerelmét. A leány zavarba jött, de atyjának hirtelen megjelenése felmentette az azonnal való válaszadás kötelezettsége alól. Este, mikor Lassalle válaszáért ostromolta, miközben, mint Zsófia írja, »oly mély szerelemmel bámult rá«, a lány »sajnálkozott rajta« és kijelentette, hogy »talán valamikor szeretni fogja«. Úgy vette észre, hogy ez a válasz nem elégíti ki a férfit s mikor ez ismételten visszatért a dologra, arra kérte, hogy levélben válaszolhasson Drezdából, hova másnap atyjával utazni szándékozott. Lassalle azt a feltételt kötötte ki, hogy addig mi döntöt se írjon, míg tőle kimerítő levelet nem kapott, mely mintegy »lelki gyónás«-át fogja tartalmazni. Zsófia ebbe a halasztásba beleegyezett, mert az egész ügy — »nem volt a kedvére való.«

Drezda és Berlin közt most élénk levélváltás kezdődött és Zsófia kézhez kapta a már említett hosszú levelet is, melyben Lassalle, abból a feltevésekből indulván ki, hogy Zsófia szavai: »talán valamikor szeretni fogja«, nem egyebek, mint szemérmes és burkolt szerelmi vallomás, ismétli leánykérését, s egész eddigi életének, gondolkodásának, polgári és politikai helyzetének ecsetelésével megerősíti. Ebben az ecsetelésben igen erős színekkel fest, s gyakran esik túlzásba és frázisokba. Politikai helyzetéről pl. ezt mondja: »Mindenekelőtt, Zsófia, jól meg kell gondolni, hogy olyan férfi vagyok, a ki egész existenciáját szent ügynek, a nép ügyének szentelte s kész ebből levonni a végső konzekvenciát. Bizonyos, hogy ez az ügy még századunk folyamán győzedelmeskedni fog, de híveit még gyakran súlyos vereségnek és veszedelmeknek fogja kitenni. E küzdelem folyamán olyan szörnyű helyzetekbe kerülhetek, melyeket semmiféle ragaszkodás sem lesz

képes elhárítani rólam. Vagyonom, szabadságom sőt életem örökösen koczkán forog. *Semmim* sem bizonyos! A mikor ön feleségemmé lesz, existenciáját, házát tüzhányó tetejére építi! Lesz-e önnek bátorsága balsiker esetében mindent elviselni: száműzetést, börtönt, anyagi tönköt, szegénységet, sőt a halált? És a mi mindezeknél rosszabb, talán egy nélkülözésekkel tele életet!»

Lassalle itt a reformátor alakjában tetszeleg, noha e levél írása idejében még pártvezér és agitátor sem volt. Ily túlzó színekkel ecseteli a bourgeoisie-
nak ellene irányuló gyűlöletét s a tiszteletet és szeretetet is, melylyel irányában a nép állítólag viseltetik. Ez utóbbi őt »lángelméjű férfinak és csaknem emberfeletti jellemnek« tartja, kitől nagy tetteket vár. Végre kilátásba helyezi annak lehetőségét, hogy bizonyos események következtében »lármás dicsőség és fény« háramolhatik annak életére, a ki feleségévé lesz. — Itt a győzelmes diktátor álmát álmodja.

Mikor Zsófia kézhez kapta ezt a »lelki gyónás«-t, nem tudott rá mit felelni. Gondolatai — mint emlékiratában bevallja — Lassalletől messze elcsapongtak délorosz hazájába, hol a parasztasszonyok piszkos gyermekei közt valaha oly jól érezte magát. Oda persze nem térhetne vissza Lassalle társaságában! Mindazonáltal nem volt bátorsága rövid, határozott »nem«-mel felelni. Az egész ügy még mindig nagyon »a kedve ellenére való« volt. Végre kitérő választ adott. Majd Oroszországból fogja elküldeni végleges válaszát. Két napra Berlinbe érkezik ugyan atyjával, kéri azonban Lassallet, hogy személyes találkozásuk alkalmával szóval se érintse a kérdést.

Lassalle ebben természetesen elutasítást látott s egyik levelében »fájdalmasan édes emlék«-nek mondja a szerelmi ügyet. Ám azért, mikor Solutzef-

fék rövid idő múlva meglátogatták őt Berlinben, mégis szóbeli választ kért, s ilyenül megkapta ezt a kijelentést: »Lassalle, én nem szeretem önt, én a legkevésbé sem szeretem önt; vessük végét a dolognak. Sajnálom önt, de egyebet, mint barátságot nem tudok ön iránt érezni.«

Az előzmények után tehát még erre a kategorikus nyilatkozatra volt szükség, míg nem Lassalle képes volt megérteni a felfoghatatlant: hogy balsikere volt. És még most is igényt tartott egy végleges válaszra, melynek Oroszországból való elküldését Zsófiának meg kellett ígérnie.

A maga érzelmei ez ecsetelésénél érdekesebb Zsófia elbeszélésében a Lassalle és szülei közti bizalmas érintkezés festése.

Egyidőben ugyanis Solutzeffékkal, kiket Lassalle úgy fogadott, mint rokonokat szokás, szülei is látogatóban voltak nála Berlinben. Atyja, mint Zsófia írja, »szép, megnyerő egyéniség volt, tipusa az erőteljes és egészséges öregnek, termete nem túlságosan magas, haja egészen fehér és sűrű. Kék szemét kimondhatatlan gyengédséggel pihentette fián. Ez a becsületos, mély értelmet eláruló külső igen kellemes benyomást tett és bizalmat keltett. Az aggasztán egész lényéből sugárzott a fia iránti szeretet. Az anya külső megjelenése épen ellentéte volt férjének.

A mily erőteljes, fiatalos, friss és mozgékony volt az öreg, oly törékeny, gyenge és erőtlen volt a felesége. A kicsiny, beteg, összeaszott, csaknem süket anyóka kicsiny, összeszorított szemeivel ép oly szeretettel tekintgetett fiára, mint az atyára. Keze remegett a gyengeségtől, miért is a férje darabolta fel számára az ételt. Súlyos és hosszadalmas betegséget szenvedett el, minek következménye

szervezetének teljes elgyengülése lőn. Mindazonáltal szemében ott ragyogott a zavartalan boldogság s a két emberi lény iránt való szeretet kifejezése, kik kétoldalt ültek mellette az asztalnál. Ki sejtette volna akkor, hogy túl fogja élni a férjét és a fiát !»

Lassalle elvitte vendégeit a színházba, rábírta Solutzeffeket, hogy berlini tartózkodásukat hosszabítsák meg egy nappal, azután a pályaudvaronl sápadtan és szomorúan elbúcsuzott tőlük. Evvebe volt fejezve ez a szerelmi epizód. Zsófia vissza tért Oroszországba, Lassalle többé sohasem látta viszont s ezentúl már csak egy-két udvariassági levelet váltottak.

Visszatérve tudományos foglalkozásához, Lassalle még ebben az évben befejezte főművét, melynek címe: »A szerzett jogok rendszere, a pozitív jog és a jogbölcselet kibékülése.«

Ebben támadja azt az alapelvet, hogy az érvényben levő társadalmi rendet minden benne gyökerező jogával és törvényével együtt minden időben szentnek kell tartani, s ezzel szembehelyezi azt a tant, hogy minden korszaknak megvan a maga önréndelkezési joga s egyik sem áll más, letűnt korok uralma alatt, miért is egyik sem köteles jog gyanánt túrni azt, a mi jogfelfogásával ellentétes, vagy a mit jogtalanságnak tart. E kétkötetes mű tudományos fejtegetései felkeltették a tudományos világ érdeklődését, különösen az új tételekre való tekintettel, melyeket a szerző felállított és éles logikával támogatott. A nép rétegeibe nem hatolt be ez a mű, a minthogy tisztán szaktudományi tartalma miatt a laikus nagyközönségnek sem való, s Lassalle nemjogász barátaitól maga sem kívánta

meg, hogy elolvassák. Így Bülownak *) ezt írta: »Bátor vagyok önnek ma átnyujtani időközben megjelent jogtudományi munkámat: »A szerzett jogok rendszere«, két rész, Brockhaus, 1861., még pedig az elolvasás kötelezettsége nélkül, a minthogy nemjogász barátaim közül egynek sem küldtem meg. Ön az egyedüli közöttük, stb.«

Ugyanekkor Lassalle egy kis munkát adott ki: »Fichte politikai végrendelete« cím alatt, melyben Fichte tanainak nemzeti és szabadságszerető szellemét magyarázza; 1862-ben filippikát írt Schmidt Júlián, az ismert irodalomtörténész ellen. Még ebben az évben, miközben a porosz alkotmányharcz dúlt, hosszú idő óta először megint szószékre lépett, hogy a néphez beszéljen. Egy berlini munkásnépgyűlés előtt a szerzett jogok rendszeréről írt művének alapelvei nyomán kifejtette, hogy az *alkotmánykérdések* eredetileg nem a *jog*, hanem a *hatalom* kérdései, s hogy valamely országnak valódi alkotmánya csak az ország reális és tényleges hatalmi viszonyaiban gyökerezhetik, hogy tehát az írott alkotmánynak értéket és tartósságot csak az kölcsönöz, ha az hű kifejezője a valódi, az ország társadalmában fennálló hatalmi viszonyoknak. A beszéd később »Alkotmánykérdésekről« — egy folytatása pedig »Mi legyen most?« cím alatt megjelent. Lassalle továbbá 1862. április 12-én is beszélt Berlin Oranienburg külvárosi kézműves-egyesületében »a jelenlegi történeti korszak és a munkásrend eszméjének szoros összefüggéséről.« (Erre az előadásra, melyet később, mikor mint »Munkásprogramm« megjelent, elkoboztak és inkrimináltak, még visszatérünk.)

E működésével, mely ismét alkalmat adott

*) L. »Briefe an Hans von Bülow von Ferdinand Lassalle Dresden und Leipzig, 1885.«

Lassallenak ragyogó ékesszólása érvényesítésére, újból rálépett a nyilvános politikai agitáció terére, melyen számára ezentúl annyi diadal termett.

V.

Lassalle ekkor még egymagában állt. A politikai küzdelem tere két nagy pártot uralt: a feudális és a haladópartot. Lassalle egyformán idegen volt mindkettőnek. Az előbbi párt veszedelmes ellenséget látott benne, mert még 1848-ból forradalmárnak ismerte s mert az »alkotmánykérdésekről« tartott előadásában azt javasolta volt, hogy a királyi hatalommal szembe kell állítani a szervezett polgárság hatalmát. A haladópart gyanakvóan tekintett rá, mert a politikai küzdelem módjáról hirdetett elmélete ellentétben állt a haladók akkori taktikájával. A párt azzal vádolta, hogy gátat akar vetni a jogállam fejlődésének s a jog helyébe a hatalmat akarja csempészni. Ezért megtámadták a párt sajtójában s ennek hasábjait elzárták előle. Lassalle e támadásokra »Hatalom és jog« című röpiratával felelt, melyben azt mondja, hogy a haladópartnak nincs jussa jogról beszélni, mert nyugodtan tűri a jog nyilvánvaló meggyalázását. A párt felületes és képtelen a jog megvédésére; lemondott róla, s a helyett, hogy hatalmat cserélt volna érte, elfogadta a hátbarugásokat, melyeket megérdemelt. A jog egyesegyedül a demokracziánál, a régi és igazi demokracziánál keresendő.

Evvel Lassalle teljesen szakított a haladóparttal. Am a »régis és igazi demokraczia«, a melyre azzal szemben hivatkozott, már csak elméletben élt és semmiféle megtestesülése nem volt Németországban.

Uj fegyvereket kellett tehát kovácsolnia, új pártot teremtenie, ha a föld alól is, hogy azt hadsereg gyanánt a régiak ellen harczba vihesse. Ez nem volt könnyű feladat, ám ép a nehezen elérhető izgatta mindig Lassalle fáradhatatlan tetterejét. Visszanyúlva a régi szocziális alapelvekre, melyeket már 1848-ban képviselt, a *munkásosztályhoz* fordult, melyben a feudális és haladópart között dúló küzdelem kitörése óta bizonyos ösztönszerű mozgalom volt észrevehető, a nélkül, hogy az a küzdő felek bármelyikének pártjára állt volna.

Lassalle most kiadta »Munkásprogramm«-ját, 1862 április 12-én tartott előadásának kéziratát »a jelenlegi történeti korszak s a munkásrend eszméjének szoros összefüggéséről«. Kifejtette ebben, hogy a középkorban minden intézmény kiindulási és súlypontja a földbirtokon feküdt; ám az események torlódása következtében az ingó birtok túlsúlyra emelkedett az ingatlan felett, a mi megalapította a bourgeoisie uralmát. Az első francia forradalom hivatalosan proklamálta ezt az uralmat. A származási gőg és a nemesi előjogok helyébe a pénz gőgje s a vagyonos osztály dédelgetése lépett. A szerző azután élénk színekkel ecseteli a szocziális egyenlőtlenséget, mely a bourgeoisie uralma alatt megnyilvánult, továbbá a gazdasági viszonyok hullámozását, s kifejti, hogy a vagyontalan osztály terheit jogtalanul szaporítják a közvetett adók, a választási cenzus, stb. Ezek következményei a bourgeoisie túlsúlya következtében létrejött állapotoknak, melyek azonfelül eltérítik az államot magasztos kulturfeladatától s egyszerű biztosító-intézetté alacsonyítják le. A bourgeoisie állam-eszméje »baktereszme«, mert ezzel ellentétben az volna az állam igazi feladata, hogy a kulturát az

emberi nem életfeltételévé tegye azáltal, hogy a népet művelté, hatalmassá és szabaddá nevelje. De a mostani rendszer már idejét is multa, mióta 1848-ban az általános választójog követelését proklamálták, s a munkásosztály sorsának javítását állami célznak jelentették ki. Ezzel felderült az a kor, melyben az uralkodó rendet a munkásoknak kell alkotniok. Munkás pedig mindenki, a ki embertársának javára lenni törekszik, az új uralom eszméje tehát megveti alapját az új »demokrácia«-nak, az »állami összjogúság«-nak. Iratának végén Lassalle pathetikus szavakban figyelmezteti a munkásokat történeti feladatukra s kijelenti, hogy immár nem illenek hozzájuk »az elnyomottak bűnei«, a »nem gondolkodók léha szórakozásai«, a »jelentéktelenek ártatlan könnyelműsége«. Ők alkotják a »sziklát«, melyen »a jelenkor templomának fel kell épülnie.«

Ezt a röpiratot, mely 1863-ban háromezer példányban először a berlini Nöhring-czég kiadásában jelent meg, nyomban elkobozták s szerzőjét perbe fogták azon a czímen, hogy a vagyontalan osztályt nyilvánosan gyűlöletre és megvetésre izgatta a vagyonos osztály ellen, s ezzel megzavarta a közbékét.

A munkáskörökre azonban nagy hatással volt a röpirat, melyet Zürichben hamarosan ujranyomatnak s innen terjesztettek Németországban. *A röpirat volt az oka az általános német munkásegyesület megalakulásának.*

Ez ilykép ment végbe. Lipcsében, a »Kis forrás-hoz« címzett vendéglőben akkor hetenkint minden kedden egy munkásválasztmány ülésezett, mely azon tanácskozott, hogy mikép lehetne emancipálni a munkásegyesületeket a nemzeti egyesület gyámködása

alól, s ilykép a munkások önálló cselekvését biztosítani. A választmány e célból tervbe vette egy munkáskongresszus megtartását, s ezért különféle felhívásokat bocsátott ki, a nélkül, hogy ezek valami különös visszhangot keltettek volna. A vállalkozás balsikere már-már elkerülhetetlennek látszott, mikor Lassallenak a munkásokhoz intézett szózata a választmányt, melynek élén *dr. Dammer* és *Vahlteich Gyula*, a későbbi szociáldemokrata birodalmi gyűlési képviselő álltak, új tevékenységre sarkalta. A választmány 1863 február 10-én elhatározta, hogy Lassallehoz levelet intéz, melynek tartalma lényegileg a következő:

»Igen tisztelt uram! Az ön röpiratát: »a jelenlegi történeti korszak s a munkásrend eszméjének szoros összefüggéséről« a munkások itt nagy tetszéssel fogadták s a központi választmány is helyeslőleg nyilatkozott róla az »Arbeiterzeitung«-ban. Másrészt azonban különböző oldalról komoly kételyek merültek fel arra vonatkozólag, hogy a vagyontalan munkások nagy többségének Schulze-Delitzschtől javasolt szövetkezése kellő sikerrel járna-e, nevezetesen, hogy az a munkások helyzetét az államban megváltoztathatná-e oly mértékben, a mint az szükségesnek látszik. A központi választmány meggyőződése az, hogy a szövetkezeti ügy mostani viszonyaink között nem vezethet célra. Mivel azonban Schulze-Delitzsch eszméit minden oldalról úgy ajánlják, mint a melyek irányadók a munkásrendre, mely alatt a nép legjobban elnyomott osztályát értjük, s mivel bizonyára vannak a Schulze-féléken kívül egyéb módok és eszközök is a munkásmozgalom céljának: a munkások politikai, anyagi és szellemi helyzete

javításának elérésére, a központi választmány elhatározta, hogy fel fogja önt kérni, ismertesse valamely önnek tetsző alakban nézetét a munkásmozgalomról és az eszközökről, melyeket ennek igénybe kell vennie, valamint különösen az egészen vagyontalan néposztály szövetkezésének értékéről . . . »

A levél Lipcsében kelt 1863 február 11-én s ezt az aláírást viselte: »Az általános német munkáskongresszust előkészítő központi választmány nevében *Dammer Ottó*.«

Lassalle nyomban késznek nyilatkozott megfelelni a választmány óhajának, s már két hét múlva elküldte »*Nyílt válaszirata*»-át, a melyben magas nemzetgazdasági szempontból tudományos tárgyilagossággal ecseteli a magános munkás helyzetét az össztermeléssel szemben, s kifejti, hogy az egyedülálló egyén önsegélye a takarékség és betegpénztárakban való részesedés útján csak alárendelt jelentőségű, s épen nem alkalmas arra, hogy az egész munkásrend helyzetét javítsa. Hivatkozik a *kérlelhetetlen gazdasági bértörvényre*, mely, mint Smith Ádám, Jean Baptiste Say és Riccardo kétségtelenül megállapították, a termelés mai módja mellett s a kínálat és kereslet uralma alatt mindig olykép határozza meg a munkabért, hogy az átlag csupán a megélhetéshez szükséges jövedelemre redukálódik. Ez az a pont, a mely körül a tényleges napszám forog, a nélkül, hogy hosszabb időtartamra föléje emelkedni, vagy alája süllyedni képes volna.

E tételt, mondja Lassalle, minden nagy nemzetgazdász elismerte. Az úgynevezett munkásbarátok, a kik a nép kegyét hajhászszák, nem mernék ennek valódiságát kétségbevonni. Kérdezzenek csak meg

mindenkit eziránt, s ha igenlő választ adott, adják fel neki a további kérdést, hogy mi módon kíván segíteni a munkásosztály helyzetén. A ki pedig nem tudja megmondani, hogy a kegyetlen bértörvény mikép volna eltörölhető, annak a munkások azonnal fordítsanak hátat, mert az fecsegő, a ki őket, s talán magát is áztatja, s az előbbieket üres szavakkal félre akarja vezetni.

Hogy a munkások a kérlelhetetlen bértörvény békóitól szabadulhassanak, Lassalle szükségesnek jelentette ki, hogy maguk is vállalkozókká legyenek, s így részesedjenek a munkajövedelem-ben, melynek a munkabér csak elenyésző csekély része. A munkásrend helyzetének javítása végett a termelés céljából való szövetkezést javasolta, mihez azonban, mivel a munkások nyomoruságos bérükből a megkívánt tőkét nem tudják előteremteni, igénybe kell venniök az állam segítségét. Az állam a munkások javára, kik az állampolgárok túlnyomó nagyobb részét alkotják s így joguk van az állami támogatásra, hitelművelet útján, a mint azt vasútak, bankok, stb. javára is meg szokta tenni, támogassa állami eszközökkel a munkásszövetkezeteket. Lassalle különben már eleve tiltakozik az ellen, hogy a szövetkezetek a *szociális* vagy *kommunista* jelzővel illetessenek, s hangsúlyozza az azokban részes munkások »egyéni szabadságát.«*)

Mivel azonban ily irányú törvények nem várhatók semmiféle törvényhozó testülettől, mely a

---

*) Rodbertushoz intézett leveleiben Lassalle kijelenti, hogy a termelési szövetkezetekre vonatkozó javaslatát úgy kívánja tekinteni, mint a munkások helyzetének javítására irányuló *gyakorlati eszközt*. A szociális kérdés megoldását ez semmiesetre sem tartalmazza, mert ehhez nemzedékek munkájára van szükség.

cenzus alapján álló s különben is a magasabb osztályokat dédelgető választásokból került ki, s mely ennek következtében csak a birtokos osztály érdekeit szolgálja, teljes erővel agitálni kell a mellett, hogy az érvényben levő választójog helyébe az 1848-ban már a legtöbb német államban bevezetett *általános, egyenlő és közvetlen választójog* lépjen.

Az általános választójog érdekében kifejtendő agitáció kiterjesztése végett a munkások, kik csak a politikai szabadság útján érhetnek czélt, alapítsanak egy *német általános munkásegyletet*, s alkossanak ilykép önálló politikai pártot.

Ezek voltak a Lassalle-féle tan alapelvei, világosan s könnyen érthető módon lefektetve a »Válaszirat« soraiba. A mű iránya a szakszerű tudományos anyag ellenére is teljesen megfelelt a nagy tömeg értelmi felfogásának.

A lipcsei választmány nagy örömmel fogadta a válasziratot, azt magáévá tette s néhány haladóval folytatott heves szócsata után egy népgyűlésen is sikerült elfogadtatnia. Sürgős meghívásra aztán Lassalle is Lipcsébe érkezett, április 17-én beszédet mondott egy 1300 hallgatóból álló népgyűlés előtt, s ez valamennyi szóval hét ellenében magáévá tette Lassalle javaslatait.

Alig lépett fel Lassalle nyilvánosan, a Schulze-Delitzsch vezetése alatt álló haladópart megkezdte támadásait tana ellen. Ez a küzdelem főleg a haladópart sajtójában folyt le. Azt mondták, hogy Lassalle a reakziót szolgálja, a mennyiben viszályt akar felidézni az alkotmány harcosai és a haladópartiak közt. Azonfelül lealázza a munkásokat, mikor őket az államhoz utasítja támogatásért. A munkásegyletekkel, hogy Lassalle befolyásának gátat vessenek, olyan javaslatokat igyekeztek elfogadtatni, melyekben

tiltakozás volt Lassalle és tana ellen. És több egyesület, így a magdeburgi munkásképzőegylet valóban magáévá is tett ilyen határozatokat, a nélkül, hogy a tagok Lassalle iratainak tanulmányozásából előbb meggyőződtek volna a tan lényegéről. E helyett beérték az információkkal, melyeket Lassalle ellenfeleinek hirlapjai nyújtottak, s melyek természetesen épen nem voltak tárgyilagosak.

Végre a Rajnavidék munkásegyleteinek rödelheimi szövetségi gyűlésén visszautasítottak egy ilyen javaslatot, s elhatározták, hogy majnai Frankfurtban népgyűlést rendeznek s felszólítják Schultze-Delitzscht és Lassallet, hogy azon nyilvános vitatkozást tartsanak.

Ezt a népgyűlést 1863. május 17-én tartották meg a frankfurti »Saalbau«-ban. Schulze azonban jónak látta nem állani ki személyesen a bátor, visszavágásra mindig kész szónoknak, s nagy elfoglaltságára hivatkozva, visszautasította a meghívást. Lassalle egymagában jelent meg. Előzőleg különben már mindent elkövettek, hogy győzelmét lehetőleg megnehezítsék. A gyűlésen dr. *Büchner* Lajos, Lassalle egyik ellenfele elnökölt. A terem közepébe csak a munkásegylet tagjait bocsátották be. A nem tagoknak 6 rajnai krajczár beléptidíjat kellett fizetniök, s ezeket a karzatokra utasították, a hol nem vehettek részt a szavazásban. A páholy-székek ára egy forint volt. Ezt még azzal tetézték, hogy egy szomszéd helyiségben nagyszámu offenbachi munkást sörrel itattak, a kiknek az volt a feladatuk, hogy időközönként jelenjenek meg a teremben s itt igyekezzenek zavart kelteni.

Lassalle itt, sokszorosán megakasztva a lármától, egyszer magától az elnöktől, több órás ragyogó beszédet mondott, melyben tanát magyarázta, s

különösen az államhitlere vonatkozó javaslatát megindokolta.

A gyűlést a megismétlődő zavargások miatt fel kellett oszlatni, de két nap múlva a »Harmoniá«-ban befejezték. Végre is Lassalle fényes győzelmével végződött, mert miután Schulzenak mintegy ötven híve tüntetőleg elhagyta a termet, négyszáz szóval egy ellenében elfogadták a következő határozati javaslatot :

1. A népgyűlés magáévá teszi a Német Általános Munkásegylet alapítását kimondó lipcsei határozatot ;

2. elhatározza, hogy minden erejével küzd annak létrejötte és terjesztése érdekében.

Hasonló határozatot mondott ki május 20-án egy Mainzban tartott munkásgyűlés, melyen mintegy hétszáz hallgató jelenlétében Lassalle szintén beszélt.

A benyomás, melyet Lassalle egyénisége úgy a magánérintkezésben, mint nyilvános felléptei alkalmával keltett, kedvező, sőt megnyerő volt. Munkásagitátori szereplésének kezdetén harmincznyolczéves volt. Alakja — így festi Becker Bernát — magas és karcsu volt, haja fekete, kondor és igen sűrű. Arczában, mely mély értelmet sugárzott, háromféle világnézet tükröződött : a zsidó, az antik görög és a germán. Orrának inkább a görög, mint a zsidó típusra emlékeztető alakja volt, noha szemita eredetét nem tudta volna egészen eltagadni. A személyes érintkezésben rendkívül szeretetreméltó volt, s megvolt az a képessége, hogy beszélgetés közben megnyerje magának az emberek szívét. De legnagyobb hatással a tömegre mégis beszédei voltak, melyeket mindig nagy gonddal dolgozott ki és adott elő. Hangja a mindennapi életben magas volt, a hebegés némi árnyalatával. Mihelyt azonban a szószékre

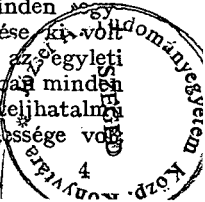

lépett, győzedelmeskedni tudott e hibákon, s hangja mélyre és szépen csengőre változott. Lassalle akkorjában valami gégebajban szenvedett, de le tudta győzni ennek hangjára való káros hatását, mihelyt szükségesnek találta, hogy lelkesítő szótintézzon a néphez.

A frankfurti siker elnémította az utolsó aggályokat, miket Lassalle a Német Általános Munkásegylet alapítása tekintetében még táplált. Az alakulás 1863 május 23-án Lipcsében meg is történt. Az alakuló közgyűlésen Lassalle, dr. Dammer, Vahlteich, Wuttke tanár, Bruhn Károly, továbbá hamburgi, harburgi, kölni, düsseldorfi, mainzi, elberfeldi, solingeni, barmeni és majnai frankfurti kiküldöttek vettek részt, valamint körülbelül hatszáz munkás. Az elnökség időtartamát öt évben állapították meg s Lassallet valamennyi szavazattal egy ellenében megválasztották elnöknek. Csak nagy unszolásra fogadta el e tisztséget s fentartotta magának azt a jogot, hogy mindenkor és mindahányszor neki tetszik, alelnököket nevezhessen ki.

Ez a választás Lassallet az új munkáspárt diktátorává tette. Mert a merev fegyelem, melylyel az egyület szervezte, annak minden akcióképességét a kezében összpontosította. Az együletnek, mint Lassalle maga mondta, »kalapácsnak kellett lennie a magános ember kezében«. Ezt a kalapácsot megsemmisítő erővel akarta ellenére zúdítani, mint villámait a mithikus viharisten.

A szervezésnek ki kellett zárnia minden »szociális játéket«. Helyi együletek létesítése volt zárva, minden egyes tag közvetlenül az együleti elnökségnek volt alávetve. Az elnök azonban minden oly községben, melyben tagok éltek, teljes hatalmú megbízottat nevezett ki, a kinek kötelessége volt

az egylet folyóügyeit elintézni és a tagdíjakat beszedni. Az egylet tagja minden német munkás lehetett; az adó öt fillér volt hetenként. Lassalle ennek megállapításakor sok ezer munkásnak tömeges belépésére számított, a kik valamennyien az ő vezetése alatt fognak állani. »Egy ilyen egylet, mely százezer német munkást ölel fel, százötvenezer tallér évi agitáczióval eszközökkel és erélyes vezetés alatt — ez számottevő hatalom volna!« — írta akkorjában Lassalle barátjának, Lewynek.

Az egyesületi ügyek rendbehozatván, Lassalle Vahlteicht kinevezte az egyesület titkárává, s egy időre neki és Dammernak adta át az ügyek vezetését. Ő maga, mint ebben az évszakban rendesen, egy svájci fürdőbe utazott, de pontos jelentéseket küldetett magának az egyleti ügy állásáról, melynek híveket is toborzott. Így *Herweghnél* is kopogtatott, a k. megígérte támogatását. Megnyerte továbbá *Hesz Móriczot* is; *Bucher* Lothár, a kiből később »a birodalmi kancellár jobbkeze« lett, szintén hajlandónak mutatkozott a Lassalle-féle törekvések támogatására; ellenben dr. *Büchnerrel* szemben hajótörést szenvedett a közeledés kísérlete.

Az egylet gyarapodásáról Lassallehoz érkező jelentéseket ez rendkívül kedvezőtleneknek találta. A remélt tömeges belépés elmaradt. 1863 augusztus elején, mikor a közhit a tagok számát már legalább tizenötezerre becsülte, ez valójában még csak kilencszáz volt. Lassalle tana ugyan rohamosan terjedt, ám ezzel az egylet gyarapodása távolról sem tartott lépést. Vahlteich J. egyleti titkár, mint Becker Bernát is bizonyítja, Lassalle távollétében kitartó buzgalommal fáradozott az egylet terjesztésén. Minden irányba szétküldte Lassalle »Válaszirat«-át, s mihelyt tudomást szerzett róla, hogy

valaki esetleg hajlandó belépni az egyesületbe, írásbelileg »Krethihez és Plethihez, Pontiushoz és Pilátushoz« fordult. Ám a csalódások minő özöne zúdult rá! Ez az agitáció politikai irányával, amaz a szociálissal nem értett egyet, s ha voltak is, a kik kijelentették, hogy helyeslik az egyesület alapelveit, az újságoktól folyton szított gyűlölet következtében nem mertek szembeszállni a közvéleménnyel s elfogadni a teljhatalmú megbízott terhes tisztjét. »Ez az alkalom« — mondja Becker — »megint megmutatta, mily kevés ember bír a jellemerő akkora mértékével, hogy meggyőződését a nyilvánosság előtt még akkor is bevallja, ha bizonyos lehet sokoldalú támadásokról. Sokan szánalmasan félték a kormányoktól és a rendőrségtől, viszont mások üzleti érdekből nem hagyták el rejtekhelyüket.«

Lassalle maga egészen más eredményt várt. Augusztus 29-én keserűen ezt írja Vahlteichnak: »Tehát mintegy ezer tag van a mi egész egyesületünkben! Ez tehát az eredménye annak, hogy csaknem elírtam ujjaimat és kibeszéltem tudómet! Nemde, kedves Vahlteich, a tömegeknek ez az apáthiája kétségbeejtő! Ekkora közöny oly mozgalommal szemben, mely kizárólag értük, tisztán az ő érdekükben történik, a szellemi tekintetben páratlan agitáczióális eszközök felhasználása mellett, melyek olyan népnél, a minő pl. a francia, már óriási eredményeket szültek volna! Vajjon mikor fog felébredni lethargikus álmából ez az eltompult nép? ...«

E balsikerek miatt Lassalle és Vahlteich már-már az egyesület feloszlásának lehetőségéről tanácskoztak egymás közt. Amaz eszközök közül, melyektől az egyesület újabb fellendítését lehetett várni, Lassalle első sorban egy agitáczióális kör-

útra gondolt a Rajna mentén. Mikor tehát 1863 szeptemberében megint személyesen kezébe vette az agitációt, haladéktalanul a Rajna mellékére utazott, a hol még az előbbi időkből élénk szinpathiának örvendett a nép körében. Mindenekelőtt szeptember 20-án Barmenben megtartotta azt a beszédét, mely később »Az ünnepélyek, a sajtó és a frankfurti képviselőgyűlés,*) a közszellem három szimptomája« cím alatt nyomtatásban is megjelent.

Ebben különösen a haladópart taktikája ellen fordult, mely akkor a súlypontot tüntető ünnepségekre helyezte, szenvedélyesen megtámadta a haladóparti sajtót s rosszalta a haladók magatartását a frankfurti képviselőgyűlésen, mert ezek segítségére siettek a feudalizmusnak s elárulták az 1849-iki hagyományokat. A beszéd heves hadüzenet volt minden ellen, a mi a haladópartból indul ki, s Lassalle benn ellenségei ellenében a porosz kormányra és Bismarckra hivatkozott, a ki akkor heves küzdelemben állt a haladóparttal. Lassalle a beszédben többek közt ezt mondja: »És ha puskalövéseket is cserélünk Bismarck urral, az igazságosság megkövetelné, hogy még a sortűz ropogása közben is bevalljuk: ez legalább férfi, de amazok — vénasszonyok.« A beszédben tagadhatatlanul fellelhető czézári hajlamok arra a gyanura szolgáltattak alapot, hogy Lassalle akkor a szocziáldemokracziától a feudális állami szocializmushoz akart átpártolni. E felfogásnak azonban ellene mond az a körülmény, hogy Lassalle itt is mindig az *általános választójog* hangoztatására helyezte a súlypontot,

*) Az egyes német államok népképviselői akkor időközönként *képviselőgyűléseket* tartottak, hogy a nemzeti kérdéseket közösen megvitatassák.

s ezt a követelést elébe tette a termelő-szövetkezetek létesítéséhez szükséges államsegélyt proklamáló javaslatának is. A beszédből továbbá még az is kitűnik, hogy Lassalle a rendszeres támadások következményeképp, melyeket a haladóparti sajtó részéről el kellett viselnie, izzóan meggyűlölte a sajtót és ennek képviselőit; ép ezért — a mit már Becker is hibájául ró fel — elmulasztotta, hogy ellenfeleinek sajtójával szemben maga is létesítsen sajtót, s nem vette figyelembe, hogy eszmék terjesztésére nincs célravezetőbb eszköz a jó ujságoknál, melyek rendszeres felvilágosító munkájukkal a közönség bizonyos, meghatározott körére mélyebb és tartósabb hatással vannak, mint a leggyűjtőbb beszéd.

A barmeni gyűlés — szeptember 20-án — kedvező lefolyású volt. A munkások ujjongva fogadták Lassallet, s néhány rendzavarót, a kik a teremben zavart akartak előidézni, hamarosan eltávolítottak. Solingenben azonban, a hol Lassalle szeptember 27-én beszélt, viharos jelenetek folytak le. A rendzavarás itt erőszakoskodásra, verekedésre és készsúrásokra vezetett. Miután Lassalle mintegy háromnegyed óra hosszat beszélt, a polgármester feloszlatta a gyűlést. Csendőrök hatoltak a terembe kivont karddal és szuronyos puskákkal. Lassalle tiltakozott ez eljárás ellen s megfogalmazott egy táviratot Bismarck miniszterelnökhöz. A csendőrök megzavarták ennél, elfújták a gyertyát, feldöntöttek az asztalt. Lassalle ezrektől kísérve elment a táviróhivatalba s ezt a táviratot küldte el Bismarcknak:

»Bismarck miniszterelnök, Berlin.

Haladóparti polgármester tíz szuronyos csendőr és több fegyveres rendőr élén általam

összehívott munkásgyűlést az imént minden törvényes³ ok nélkül feloszlatta. Egyesületi törvényre való hivatkozással eredménytelenül tiltakoztam. Népet — 5000 ember a lövőcsarnok nagytermében, még néhány ezer kívül — csak nehezen sikerült tettelegességtől visszatartani. Csendőrök és tízezernyi tömeg, mely azt hitte, le vagyok tartóztatva, táviróhivatalba kísért. Elberfeldi munkások zászlaját elkobozták. Kérek kielégítő, azonnali törvényes elégtételt.

Lassalle F.

E táviratra nem jött válasz, s Lassalle később sem kapott elégtételt. E helyett azonban a Rajna mellett a haladópart ellen tartott beszéde miatt bűnpert akasztottak a nyakába.

Lassalle még egy gyűlésen beszélt, Düsseldorfban, mely nyugodtan folyt le, azután visszatért Berlinbe. A rajnai út nagyszámú híveket, de sok ellenséget is szerzett neki, ezenkívül kitette az egész német sajtó féktelen támadásainak. Az egyesület tagjainak száma távolról sem emelkedett abban a mértékben, mint azt Lassalle várta.

Lassalle legközelebbi célja most »Berlin meghódítása« volt, a berlini munkástömegek megnyerése a Német Általános Munkásegyesület részére. »Ha Berlin áll a mozgalom élén, akkor az ellenállhatatlanná lesz«, írja Lassalle Berlin munkásaihoz intézett szózatában, mely október közepén jelent meg, s melyet számtalan példányban terjesztettek. E röpiratában Lassalle lángoló szavakkal buzdította a berlinieket, hogy ne maradjanak Hamburg, Frankfurt, Szászország és a Rajnavidék mögött, s erélyesen megvédelmezte az államsegélyre vonatkozó javaslatát is, melyet a berlini sajtó állandóan és hevesen támadott.

A röpirat egyelőre semmi hatást sem keltett. A berlini munkások még súlyosan nyögték a haladó-párt uralmát. Csak egy helyen méltatták nagy figyelemre a röpiratot — a rendőrségen. Ez elkobozta az iratot egy, a »Süddeutsche Zeitung«-ból vett idézet miatt, mely a rajnai munkásagitáció jelentőségét méltatta, majd *felségsértésre való felbujtás* címén perbe fogta Lassallet.

A szóbeli agitációval sem volt Lassalle szerencsésebb. November 2-án gyér látogatottságú munkásgyűlés volt Berlinben, a melyen felolvasták Herwegh »Imádkozzál és dolgozzál« című költeményét, melyet a szerző az egyesületnek ajánlott. Mikor erre Lassalle beszélni akart, a haladók Schulze-Delitzsch éltetése közben szétrobbantották a gyűlést és Lassallet személyesen inzultálták. Ebből megállapítható, hogy a gyűlésrobbantás durva taktikáját, mely miatt később ők maguk oly keservesen panaszkodtak, a haladók alkalmazták először Berlinben.

Lassalle azonban nem volt ijedős természetű. Kijelentette, hogy »szarvánál fogva akarja megragadni a bikát«, s tömeggyűlést hívott egybe. Ez november 22-én folyt le, de megint botrányokkal. A rendőrség behatolt a terembe s ellenfelei gúnyos ujjongása közben letartóztatta és magával vitte Lassallet. Felségsértési pere miatt vizsgálati fogságba helyezték, de harmadnap háromezer tallér biztosíték ellenében szabadonbocsátották. Panaszai a rendőrség túlkapásai miatt úgy ebben az esetben, mint a későbbiekben eredménytelenek voltak. Lassalle most megírta nemzetgazdasági szempontból legjelentékenyebb munkáját: »Schulze Bastiat, a nemzetgazdászati Júlián«, hogy leghevesebb ellenfelet, Schulze-Delitzsch-t tudományos téren ismegverje,

Berlin tényleges meghódítása csak Lassalle halála után következett be. De azután Berlin a lassalleisták legerősebb bástyájává is lett, s különösen a haladópart elleni gyűlölet él még ma is Lassalle-féle hagyománykép Berlin szocziálista munkásaiban.

1863—1864 telén történt meg az a közeledés *Bismarck miniszterelnök és Lassalle közt*, melyről Hatzfeld grófnő, Lassalle mindenkori bizalmasa csak 1878-ban szolgáltatott közelebbi adatokat egy szociáldemokrata lap szerkesztőségének, mire *Bebel* birodalomgyűlési képviselő szóvá tette az ügyet a parlamentben is.

A birodalmi gyűlés 1878 szeptember 16-iki ülésén, a szociáldemokrata párt ellen irányuló törvény tárgyalásának kezdetén *Bebel* képviselő, miután előbb ecsetelte *Eichler* munkás eljárását, a ki 1862-ben állítólag a kormány ajánlataival közeledett a munkásegyletekhez, a következőket mondta :

»...Néhány hónappal később bekövetkezett Lassalle nyilvános fellépése, javaslatai az általános választójog behozatalára s a termelő-szövetkezetek állami támogatására vonatkozólag, stb. A mozgalom mindjobban, feltűnést keltő módon terjedt s megalakult az Általános Német Munkás-egyesület. A kormány nagy figyelemmel kísérte a mozgalmat, s ekkor történt, hogy erről az oldalról, de különösen *Bismarck* herczeg részéről kísérletek tétettek a Lassalle-lal való érintkezésre, a ki ezt nem kereste. A királyi ház egy herczegének s *Hatzfeld* grófnőnek közvetítésével tárgyalások kezdettek Lassalle-lal. Ezeknek célja az volt, hogy Lassalle *Bismarck* herczeggel találkozzék. Lassalle a maga részéről megtagadott minden közeledést, hacsak az első lépés nem *Bismarck*

hercegtől indul ki. Bismarck herceg, mikor Lassalle makacsságát látta, végre is leereszkedett s titkárával, dr. Zitelmannal levelet íratott Lassallenak, melyet ő maga is aláírt, s melyben Lassallet meghívta beszélgetésre. E meghívás következtében 1863—1864 telén nem egy, sem két, hanem egész sor konferenzia volt Lassalle és Bismarck herceg közt. Ily összejövetel néha három-négy is volt hetenként, s Bismarck herceg ilyen alkalmakkor mindig azt az utasítást adta ki, hogy bárki jön, ne bocsáttassék be hozzá. Így megtörtént, hogy mikor egy este a bajor követ fontos ügyben beszélni akart a herceggel, visszautasították. E beszélgetések és tárgyalások két pont körül forogtak, és pedig az általános választójog oktrojálása és a termelőszövetkezetek állami segítése körül. E tervnek Lassalle teljesen megnyerte Bismarckot, s ez csakis attól vonakodott, hogy, mint Lassalle kívánta, az általános választójogot *azonnal*, még a schleswig-holsteini háború szerencsés befejezése előtt keresztülerőszakolja. E véleménykülönbség következtében Lassalle és Bismarck herceg közt súlyos differenciák támadtak, s épen nem az utóbbi volt az, a ki a tárgyalásokat megszakította, hanem a mit határozottan konstatálni akarok, Lassalle lépett vissza és kijelentette, hogy tovább nem tárgyalhat. . . Lassalle természetesen nagyon távol állt attól, hogy Bismarck hercegnek eszközül szolgáljon s reakciónárius kormányczélokot segítsen elő. Ellenkezőleg, minden egyes tárgyalás alkalmával ragaszkodott ahhoz, hogy egyenjogú félnek tekintsék s hogy elsősorban az ő feltételei fogadtassanak el.«

Eddig Bebel képviselő közlései, a miket még

megerősített olyan további részletek felsorolásával, a melyekből kitűnik, hogy a kormánykörök részéről később Lassalle halála után is történtek kísérletek a munkásokhoz való közeledésre.

Bismarck herczeg az 1878 szeptember 17-iki ülésben a következőkép válaszolt Bebelnek :

» . . . Sajnálom, hogy Bebel képviselő ur előtt azt a bizonyos királyi herczeget (a ki Lassalle és Bismarck közt a közeledést közvetítette) — hisz ilyen nagyon sok van — nem jelölték meg közelebbről. Ha talán eziránt forrásához fordulna, történeti szempontból érdekes volna megtudni, hogy a hat vagy nyolcz herceg közül, a kik akkor éltek, melyik volt? Addig azonban bátor vagyok a herczeg létezését a leghatározottabban kétségbevonni. Nekem legalább semmiféle herczegi közvetítésre nem volt szükségem, hogy Lassalle elé jussak, vagy őt magamhoz édesgessem, Hatzfeld grófnőt pedig nincs szerencsém ismerni, életemben utoljára 1835-ben láttam sógora házában . . . Lassallenak magának volt szüksége arra, hogy velem érintkezésbe lépjen, s ha egyszer rá fogok érni a régi iratok közt való kutatásra, úgy vélem, meg fogom találni azokat a leveleket, melyek ez óhajt hangoztatják s kifejtik azokat az okokat, melyeknek engem arra kellett volna birniok, hogy kívánságának megfeleljek ; mondhatom, hogy nem is gördítettem eléje akadályokat. Találkoztam vele, s attól a perctől kezdve, mikor egy óra hosszat beszéltem vele, nem is bántam meg. Nem háromszor vagy négyszer találkoztam vele hetenként, hanem egészben háromszor, vagy lehet, hogy négyszer ; egész határozottan már nem tudom. A mi érintkezésünknek különben sem lehetett oly jellege, mint a politikai tárgyalások-

nak. Mit ajánlhatott és adhatott volna nekem Lassalle? Mögötte semmi sem volt. Minden politikai tárgyalás háttérében ott van a *do ut des* (adok, hogy adj) elve, még akkor is, ha illendőség okából nem említik szóval. Ha azonban az ember kérdezni kénytelen magától: vajjon mit adhatsz te, te szegény ördög?—neki semmije sem volt, a mit nekem, a miniszternek felajánlhatott volna. A mije volt, az az volt, a mi engem, mint magánembert rendkívüli módon vonzott: egyike volt a legszellemesebb, szeretetre legméltóbb embereknek, kikkel valaha érintkeztem, férfi, a kit nagyszabású becsvágy hevített, épen nem republikánus, sőt kimondottan a nemzeti és monarchikus állam-eszme híve; törekvéseinek célja a német császárság volt, s épen ez alkotta köztünk az érintkezési pontot. Lassalle nagystílű becsvágy rabja volt, de hogy a német császárság épen a Hohenzollern-dinasztiával, vagy pedig a Lassalle-dinasztiával fog-e zárulni, az talán kétséges volt előtte... Lassalle erélyes és nagyon szellemes férfi volt, a kivel beszélgetni csak tanulságos lehetett; beszélgetéseink órák hosszát is eltartottak, s én mindig sajnálkoztam felette, ha véget értek. A mellett nem való az, hogy én összekülönböztem volna vele e személyes érintkezés során, a kölcsönös jóindulaton alapuló viszony tartama alatt, mely közöttünk kifejlődött, mert neki nyilván az volt a benyomása, hogy én szellemes embert látok benne, a kivel érintkezni csak kellemes lehet, s másrésről viszont az a kellemes benyomása lehetett, hogy én értelmes és készséges hallgatója vagyok. Tárgyalásokról már csak azért sem lehetett szó, mert beszélgetéseink alkalmával én csak ritkán jutottam szóhoz, a mennyiben egyedül ő

viselte a mulattatás terheit, noha el kell ismernem, hogy kellemes és szeretetreméltó módon, és ebben nekem mindenki igazat fog adni, a ki őt ismerte. Nem volt az a férfi, a kivel a *do ut des* szellemében tárgyalni lehetett volna, de sajnálom, hogy politikai helyzete és az enyém nem engedték meg, hogy sokat érintkezzem vele; annak azonban nagyon tudtam volna örülni, ha az ő tehetsége- és szellemebeli férfi lett volna birtokos-szomszédom... Beszélgetéseink bizonyára az általános választójogot is felölelték, de semmiesetre sem annak erőszakolását. Ilyen szörnyűséges gondolatra, a milyen az általános választójog oktrojálása, egész életemben sem jutottam. Az általános választójogot csak bizonyos ellenszenvvel akceptáltam, mint frankfurti tradíciót... Azután itt van a termelő-szövetkezeteknek nyújtandó államszegély. Ez is olyan dolog, melynek czélszerűtlenségéről még ma sem vagyok meggyőződve...»]

A birodalmi kancellár itt még felemlíti, hogy ez utóbbi téren kísérlet történt tárgyalások folytatására, melyek azonban nem nyertek befejezést, azután körülbelül kétségbevonta annak lehetőségét, hogy ő annak idején Lassalle jelenléte miatt ne fogadta volna a bajor követet.

Lassalle és a miniszter között tehát kétségbevonhatatlanul folytak tanácskozások. Hogy a herceg amaz érve, hogy Lassalle *mitsem nyújthatott*, helyes-e, azt az akkori helyzet figyelembevételével legalább is kétségbe kell vonnunk. Bismarck célja a német kérdésnek oly értelemben való megoldása volt, hogy a vezető szerep Poroszországnak biztosíttassék. Hogy ez a cél a német törzseknek egymás ellen viselendő véres háborúja útján is elérhető, arra akkor, mikor Schleswigben poroszok és osztrá-

kok egyesülten küzdöttek Németországért, senki sem mert gondolni, a ki hazafinak vallotta magát. De ezenkívül már csak a *demokratikus* szellemben való megoldás lehetősége volt hátra az 1848-iki eszmék szerint, s *ehhez* a befolyásos és nagytehetségű népvézér segítségével bizonyára értékes lett volna a porosz miniszternek. Ám feltéve, hogy Poroszországnak a többi Németország elleni háborúja akkor már szóba került, nem lehetett szem elől téveszteni Poroszország épen nem kizárt *vereségének* lehetőségét, s erre az eshetőségre a német kérdést megint csak a demokratikus úton lehetett volna megoldani. Hogy Bismarck szemében ez volt sorrendben az *utolsó* eszköz, míg Lassalle részéről ugyanez volt az *első* feltétel, az a dolog lényegében gyökerezik, s ez a körülmény adja magyarázatát a »tárgyalások« vagy »megbeszélések« megszakadásának.

Időközben Lassallenak egyleti elnöki minőségében is állást kellett foglalnia azokban a politikai kérdésekben, melyek 1863—1864 telén a közérdeklődést foglalkoztatták. Számos tag kérdést intézett a vezetőséghez, hogy az egyesület minő magatartást tanúsítson a lengyel és a schleswig-holsteini kérdésben. Lassalle a lengyel kérdésre vonatkozólag egy határozati javaslatban adta meg a választ, mely a leghatározottabban az önálló Lengyelország visszaállítása mellett érvelt. A Lassalleisták összes gyűlései pártolták e javaslatot. A másik kérdésben azonban Lassalle óva intette *Schleswig-Holstein-mámortól*, s erre vonatkozó határozati javaslatában, melyet elfogadás végett a pártcsoportok elé terjesztettek, ezt mondja : »A nép legyen résen ! Ne hagyja magát semmivel sem eltéríteni a hatalmas központi törekvésektől ! Gondolja meg, hogy Németország *szabadsága és egysége* magától meg fogja oldani a kérdést,

míg Schleswig-Holsteinban elérendő semmiféle siker sem hozhatja meg a nép egységét és szabadságát.»

Mig Lassalle ilykép vivta nyilvános harczait, az igazságszolgáltatás is teljes gőzerővel dolgozott ellene. Legjelentékenyebb s a munkásmozgalomra vonatkozó röpiratait, mint már említettük, elkobozták és őt magát perbe fogták. Már 1863 január 16-án 1862 április 12-én tartott s »Munkásprogramme« cím alatt megjelent beszéde miatt négyhónapi börtönre ítélték. Védőbeszéde e perben »A tudomány és a munkások« cím alatt jelent meg, s azt szintén inkrimináltak. Lassalle megfelebbezte a január 16-iki ítéletet, védelmére megírta »A közvetett adók és a munkásosztály« című rendkívül érdekes röpiratát, s a felsőbbíróság pénzbüntetésre változtatta az ítéletet.

»Az ünnepségek, a sajtó, stb.« című rajnai beszéde miatt az elsőfokú bíróság egy évi börtönre ítélte Lassallet in contumaciam, mert »költött és elferdített tényállások nyilvános erősítgetésével és terjesztésével a felsőség intézkedéseit gúnynak és megvetésnek tette ki.« A másodfokú bíróság az ítéletet hat hónapra szállította le.

Ez a per fejlődésének első stádiumában alkalmat szolgáltatott egy kalandra, melyet Lassalle Berlinben élt át. A rajnai vizsgálóbíró elővezetési parancsot adott ki Lassalle ellen, s annak végrehajtásával a berlini rendőrséget bizták meg, míg Lassalle többször felfolyamodással élt a bírói határozat ellen. Január 29-én, déli három órakor, mikor Lassalle éppen Hatzfeld grófnővel sétált, három rendőr Berlin egyik legforgalmasabb utcáján megállította és a grófnő oldalán letartóztatta. Azután követték lakásába, s itt felállottak, »mint a szobrok.« Csak késő este hívták őket vissza, s a letartóztatást vissza-

vonták. A czivakodás, mely e kaland miatt Lassalle és a hatóságok közt keletkezett, újabb perre vezetett, melyben Lassallet 1864 májusában négy hónapi börtönre ítélték.

A felségsértésre való izgatás miatt (elkövette Berlin munkásaihoz intézett »Szózat«-ában az általános választójog követelésével) ellene indított per Damokles kardjaként lebegett feje felett. A fővadat még súlyosbították a mellékvádak: hogy az államszervezetet nyilvánosan gúnyolta és kitette a közmegegyezésnek, továbbá, hogy megsértette az államminisztereket. Az államügyész ezek büntetéseképp *háromévi fegyházatot*, száz tallér pénzbírságot és ötévi rendőri felügyeletet indítványozott.

A tárgyalás 1864 márczius 12-én folyt le a berlini állami törvényszék előtt. Lassalle Bismarckra és a porosz kormányra való hivatkozással védekezett, mint a mely két tényező magáévá tette az általános választójog erőszakolásának tervét, s ilykép részesek az alkotmány megváltoztatására irányuló küzdelmeiben. Odakiáltotta a bírácoknak: »Azon a napon, a melyen önök perbe fogják a királyt és az államkormányt az alkotmány megváltoztatása s az általános és közvetetlen választójog oktrojálása miatt — azon a napon meg fogom engedni az államügyésznek, hogy engem, mint szellemi bűnrészeszt, mint ez alkotmányváltozás értelmi szerzőjét önök elé idézzen.« *)

A védőbeszéd négy óra hosszat tartott; az ítélet a felségsértés vádjára vonatkozólag felmentő volt, a két mellékvádat pedig más illetékes bírósághoz utalta. A »Szózat« elkobzását elrendelő határozat érvényben maradt. Az ebben a perben elmondott

*) Lassalle nagyszámú sajtópöreibre vonatkozólag I.: »Geschichte der Arbeiter-Agitation Ferdinand Lassalle's. Von Bernhard Becker. Braunschweig, 1874.«

védőbeszéd később nyomtatásban is megjelent, mire elkobozták és inkriminálták.

Ennyit erről. Lassallet ez üldözések nem csüggesztették el. Miután »Schulze-Bastiat« című munkáját befejezte, újból a szóbeli agitáció felé fordult, noha makacs gégebaja nem csekély nehézségeket okozott neki. Lipcsén keresztül, a hol egy taggyűleketben beszélt, 1864 május 11-én a Rajna mellékére utazott, beszélt nagy tömegek előtt Solingenben, Barmenben, Kölnben és Wermelskirchenben, s minde városokban lelkes ujjongással fogadták.

Május 22-én (vasárnap) Ronsdorfbán megüdték a Német Általános Munkásegységlet megalakulásának évfordulóját. Lassallet fényes fogadtatásban részesítették. Diadalkapuk, virágdísz, szerenád, koszorús szűzek, küldöttségek üdvözlése, szünni nem akaró éljenzés és óriási néptömeg, mely ujjongva hullámozott körülötte — szóval Lassallet úgy ünnepték, mint egy fejedelmet vagy messiást, s ő a szó szoros értelmében seregszemlét tarthatott.

Ekkor tartotta a »Seregszemle-beszéd«-et, mely »A Német Általános Munkásegységlet agitációja és a porosz király ígérete« cím alatt látott napvilágot. Lassalle felsorolja benne az egylet sikereit, s kifejti, hogy még olyan férfiaknak is meg kellett hajolniok az igazság hatalma előtt, a milyen Ketteler püspök, s hogy el fog következni az az idő, mikor Poroszország királya is kénytelen lesz tárgyalásokba bocsátkozni a munkásokkal. A beszédben itt-ott újra megcsendülnek azok a czézári hangok, melyek bizonyítják, hogy Lasalle nagyon is túlbecsülte a benyomást és rokonszenvet, melyet agitációja az irányadó körökben keltett. Ám azt a vádat, hogy szándéka volt letérni a demokrácia útjáról s átpártolni a feudalizmushoz, megczáfolja a híres sereg-

szemle-beszéd befejezése, melyben Lassalle látnoki szavakkal megjövendöli közeli halálát. Odakiáltotta ugyanis a munkásoknak, hogy nem annak tudata nélkül ragadta kezébe a lobogót, *hogy személye elpusztulhat a küzdelemben.* Azután avval az óhajjal fejezi be beszédét, *hogy ez a hatalmas nemzeti kulturmozgalom ne menjen tönkre az ő személyével, hanem ha ő már nem lesz, támadjon csontjaiból új vezér és boszuálló!*

Felszólította a munkásokat, hogy erre vonatkozólag tegyenek fogadalmat s ennek jeléül emeljék fel jobbjukat. Mélyen megrendülve tettek eleget ez óhajnak a köréje sereglett ezrek, mindenki felemelte jobb kezét s hűséget esküdött neki a sírig.

Ez volt az utolsó alkalom, melyen Lassalle nyilvános gyülekezetben beszélt a néphez.

Május 26-án Emsbe utazott, a hol Hatzfeld grófnővel találkozott, június 25-éig ott maradt, azután Düsseldorfba ment, a hol megtartották az első rajnai beszéd miatt ellene indított per felebbezési tárgyalását, résztvett még az egylet frankfurti közgyűlésén, azután Rigi-Kaltbadba utazott.

VI.

Lassalle most elérte mindannak csúcspontját, a mit egyes ember az adott viszonyok közt elérhetett. Nagy dolgokat művelt. Agitációjának hatalmas ereje jelentékeny népmozgalmat indított meg. A nép diadalkapukat épített neki, míg a hatóságok üldözték. Szembeszállt a kormány, a sajtó és a régi politikai pártok hatalmával, ezektől nagy területeket hódított el, s a mozgalom még mindig növek-

vőben volt. Ám e sikerek⁷ nem elégítették ki. Azt akarta, hogy szavának gyújtó hevétől fellanyozva százezrek siessenek lobogója alá, hogy a mozgalom árja ragadja magával az egész munkásvilágot, s ez tegye annak erejét ellenállhatatlanná. Ilykép, milliók vezéréként akart bevonulni Berlinbe, hogy ott a porosz királynak és Bismarck urnak megmutassa a módját, mikép kell Németországot a demokrata elvek alapján egységes állammá tenni. — Valószínűleg olyannak képzelte szerepét, mint a milyen Garibaldi tábornoké volt, a ki Viktor Emánuel királylyal karöltve megalkotta az egységes Olaszországot; csak hogy Lassalle az államalkotmány sarkalatos alapelvei gyanánt az általános választójogot proklamálta volna egy oly parlament részére, melynek valódi törvényhozó hatalma van, a termelő-szövetkezetek részére pedig az állami támogatást. Ám ilynemű sikerek elérésére gondolni sem lehetett; ezt belátta, mihelyt az agitáció mellett a tömegek szervezésével is foglalkoznia kellett. A Német Általános Munkásegylet tagjainak száma csak lassan növekedett, a tagdíjak oly gyéren folytak be, hogy távolról sem fedezték a kiadásokat; több rendbeli kísérlet, mely az egylet anyagi helyzetének javítására irányult, balsikerrel járt; Vahlteich javaslatát, hogy az egyletet decentralizáció útján újraszervezzék, Lassalle, a ki az elnöki hatalmat féltette, mint »egyletesdi játék«-ot visszautasította, a mi szakításra vezetett az elnök és az egyleti titkár közt. Mindez fájdalmas csalódásként hatott Lassallera. Ehhez járult még, hogy testileg is a végletekig ki volt merülve, mert folytonos szenvedő állapota ellenére 1862 márciusától 1864 júniusáig mintegy husz írásművet alkotott, számtalanszor beszélt nyilvánosan, rengeteg levelet

írt, gyűléseket tartott, egy tuczat politikai perben védekezett, stb.

»Idegesen és végleg leromolva«, mint ő maga írja, július közepén Rigi-Kaltbadban megkísérlette, hogy »magát megint használhatóvá tegye«. »Mitsen óhajtok jobban« — írja e pesszimisztikus hangulatban — »mint azt, hogy a politikától teljesen megszabaduljak s visszavonulhassak a tudomány, barátság és természet menhelyére. A politikával torkig vagyok. Szenvedélyesebben tudnék ugyan lángolni érte, mint valaha, ha *komoly eseményekre* lehetne kilátás, vagy ha birtokomban volna a hatalom, vagy valamely eszköz annak elérésére — olyan eszköz, mely méltó hozzám ; mert a legteljesebb hatalom híján mitsen lehet elérni. De a gyermekjátékhoz öreg is, nagy is vagyok. Ép ezért nem szívesen vállaltam el az elnökséget ! (A Német Általános Munkásegylet elnökségét.) Ezért nehezedik ez most oly súlyos teherként reám. (De mikép szabaduljak tőle !) Mert az események, tartok tőle, csak lassan, nagyon lassan fognak fejlődni, engem pedig e krónikus gyermekbetegségek módfelett elkésérítenek. A politika *időszervi, rögtöni* cselekvés. Minden egyéb a tudomány útján is elérhető ! Meg fogom *kísérlni*, hogy Hamburgból *gyakoroljak nyomást* az eseményekre. Ám, hogy ez mennyire fog eredménynyel járni, arra vonatkozólag nem tehetek semmiféle ígéretet s magam sem várok tőle sokat ! Oh, bár visszavonulhatnék !«

Ezek az áradozások legjobban bizonyítják nyomott kedélyállapotát, mindazonáltal nem gondolt komolyan a visszavonulásra, s hevesen ellenezte a grófnő egy tervének, ki azt javasolta, hogy a börtönbüntetésektől megszabadulandó, hagyja el Németországot s Nápolyból levélbeli úton intézze

a Német Általános Munkásegylet ügyeit. Ezzel ellentétben minden áron Hamburgba akart utazni, hogy ott nagy népgyűlések rendezésével beleszóljon a schleswig-holsteini kérdésbe.

Ekkor azonban oly esemény következett be, mely új, rettenetes lelki küzdelmekbe kergette, melyek túlfeszített és elernyedtt idegrendszerét csaknem teljesen feldúlták.

Lassalle Berlinben alkalomszerűleg érintkezett *Dönniges Helénnel*, a bajor követ leányával, kinek barátja, *Holthoff* jogtanácsos mutatta volt be. Ez a hölgy akkor épen nem tett rá mélyebb benyomást, noha később kiadott emlékirataiban («Viszonyom Lassalle Ferdinándhoz») avval dicsekedett, hogy Lassalle már találkozásuk első percében »sorsát« ismerte fel benne. Állítólag azt mondta volna akkor: »Oh, gyermek! gyermek! miért gördítesz nehézségeket egyesülésünk útjába? Miért halogassuk azt, a minek úgyis be kell következnie? Hát nem érzed ép oly mértékben, mint magam, hogy kölcsönösen egymás *sorsa* vagyunk? És nem tudod, mily veszélyes az embernek játszani a maga sorsával?»

Ez romantikus túlzás; valóságban a bajor követ leánya a Lassallet akkor környező szellemes férfiak és nők társaságában nem lehetett az a jelentős egyéniség, a minek elbeszélésében feltünteti magát, s Lassallenak eszéágában sem volt a maga sorsát látni benne, mert *Holthoff* ama kérdésére, hogy meg fogja-e kérni a kezét, így válaszolt: »*Nem, azt nem fogom tenni!* A leány külsőleg igen tetszik nekem, ha közelebbi ismeretség mellett lelkileg is megkedvelem, akkor talán el tudnám magamat határozni arra, hogy feleségül vegyem. Csak azt jelenthetem ki, hogy legkevesébbé sincs szándékom

csupán »viszonyt« kezdeni vele, s hogy abban az esetben, ha nem tetszik oly mértékben, hogy feleségül vegyem, egész nyugodtan vissza fogok vonulni.«

Ez még 1862-ben történt. Azóta Lassalle, miután még két ízben találkozott vele, mitsem hallott róla, noha a hölgy még sokáig tartózkodott Berlinben. Idők folytán azután egészen megfeledkezett róla, mint annyi másról, a kikkel érintkezett.

Most azonban, mikor egyedül s a rossz időjárás miatt boszankodva unatkozott a Rigin, Dönniges Helén váratlanul és hirtelen jelentkezett nála. Július 25-én volt. Lassalle épen szobájában ült és írt. Ekkor egy parasztleány kopogtatott be hozzá s hírül hozta neki, hogy a terrasszon egy hölgy várakozik rá. Lassalle meg volt lepve, s nem tudta, hogy ki lehet ez a hölgy. »Nem tudtam kire gondolni«, írta az esetről a grófnőnek, azután így folytatta: »Fogom tehát kalapomat és botomat, s lesietek. Magas lovon, egy angol s egy amerikai hölgy, továbbá egy francia ur társaságában ki várakozik ott? Ugyan ki más, mint *Helén, az aranyróka!* Levél útján megtudta Holthofftól, hogy én Rigi-Kaltbadban tartózkodom s barátnőivel nyomban egy Rigi-kirándulást rendezett, hogy magával vigyen Kaltbadból. Természetesen azonnal törtettem velük fel a Kulmra, a hol az éjszakát töltöttük.«

»Aranyróká«-nak Lassalle vakítóan vörös haja miatt nevezi Helént. A hölgy egész egyéniségét egy akkori ismerőse, Thaler Károly ilykép ecseteli: »A csillogó, vörösbe hajló aranyhaj tüzes keret gyanánt övezte a gyöngyházzsín-bőrű, éles körvonalú arcot, s a zöldesfényű szemekben szellem és érzékiség csillogott. De egész megjelenése az alak minden finomsága mellett sem tett kellemes benyomást, kaczagása pedig csaknem ijesztően hangzott. Az

északi mondák habléányaihoz volt hasonló, a kik felmerülnek a tengerfenékről, hogy a halandókat boldogítsák és megrontsák.»

Lassalle tehát egy estét töltött Helénnel a Rigin. Elbűvölő megjelenésének varázslata alatt állt, s ahhoz levén szokva, hogy a nők kegyét hamarosan megnyeri, szerelmi vallomást tett neki és kérte, hogy legyen feleségévé.

Helén fentartotta magának az írásbeli választ ; valószínűleg megint megzavarták őket a döntő pillanatban, mint régebben Lassallet és Solutzeff Zsófiát. Másnap reggel Lassalle a Rigidől Kaltbadba kísérte a hölgyet, a hol visszamaradt, míg amaz társaságával együtt folytatta útját.

Akkor reggel hűvös és esős volt az időjárás ; úgy látszik, Lassalle mámore is hamarosan szertefoszlott. E válás után csak néhány udvarias sort intézett Helénhez, melyekben biztosította, hogy »aggódik hogyléte miatt« ; egy, a grófnőhöz intézett levelében pedig úgy említi e találkozást, mint jelentéktelen epizódot, melynek svájci tartózkodását illető terveire s jövőendő politikai vállalkozásaira mi befolyása sem lesz. Lassalle ebben a — július 27-éről keltezett — levelében megjegyzi, hogy Helén látogatását »udvariasságból« viszonzandó, azt augusztus 15. és 25-e közt Genfben meg fogja látogatni. Egyebekben pedig az a szándéka, hogy szeptember 20-án visszatér Németországba és Hamburgban megkezdi a már említett akcióit.

Helén tehát egyelőre még nem jött számításba. Ám ugyanebben az időben levelet írt Lassallenak, s most a helyzet komolyra változott. Lassalle rigibeli szerelmi vallomására válaszul röviden csak ezt írta : »Az ön felesége akarok és fogok lenni.« Feltételül azonban kikötötte, hogy szüleitől azonnal kérje meg

a kezét ; ha ezek beleegyeznek, jó, ha nem, szöktesse őt meg. Mindenesetre azt óhajtja, hogy mindez a lehető legnagyobb gyorsasággal történjék. E levelében még megemlíti, hogy jegyese van (egy Rakowitz János nevű oláh diák), a kinek »hű szivét« most »rideg kézzel« meg kell ölnie, a mit azonban Lassalle kedvéért, a kit »óriási szellem«-nek nevez, szívesen megtesz.

Úgy látszik, Lassallet e levél tartalma módfelett meglepte ; a Rigi-kaland ilyenmő következményére nem számíthatott, s bizonyára azt hitte, hogy az sem fog komolyabb viszonyra vezetni, mint korábbi berlini találkozásai Helénnel.

A levél átvétele után ezt írta a grófnőnek : »A dolog kezd *nagyon komolyra* válni, nagyon komolyra . . . Ámde — először már nem léphetek többé vissza, másodszor igazán nem tudnám okát adni, hogy *miért* tenném ! Hisz a leány szép és hozzá illő . . . Nos, Isten önnel, nemes szív ! Engem az ár elragadott . . . Vajjon javamra fog-e válni ? Vajjon felfelé visz-e ? . . .«

Helén azután azt írta Lassallenak, hogy Wabernben, Bern mellett, barátnője nyaralójában várja, s július 29-én odautazott. Lassalle itt felkereste ; megállapodtak abban, hogy Helén utazzék Genfbe szüleihez, hova Lassalle követni fogja, hogy megkérje szüleitől. Augusztus 1-én Helén Hatzfeld grófnőhöz is intézett levelet, melyben a leggyengédebb nevekkel illeti Lassallet. »Urának és parancsolójának«, »szép, felséges sasának« nevezi, »imádó felesége« akart lenni, »szeretni s imádni« akarta őt »és megkísérteni, hogy boldoggá tegye, nagy és dicső lelkét, óriás szellemét megismerni és megérteni — s jó és balszerenosében híven kitartani oldalánál !«

Lassalle a maga részéről sokkal hűvösebben ismertette a viszonyt a grófnővel ; egyik, augusztus 2-áról keltezett levelében csupán annyit emelt ki, hogy Helén hozzáillő egyéniség, a ki őt nagyon szereti, s a mi nála elengedhetetlen feltétel, teljesen alárendeli magát akarátának.

A waberni találkozó alkalmával Lassalle még egyszer feltárt a leány előtt minden aggályt és akadályt ; amaz esküdözött, hogy minden körülmények között kitart mellette, s ha szülei nem adják beleegyezésüket, megszökik Lassalle-lal.

Augusztus 3-án Lassalle ezt írta erről a grófnőnek : »Helén tehát kész volna, ha én is úgy akarom, megszökni a szüleitől és czigánynőhöz hasonlóan keresztül-kasul kóborolni velem az országon. Nagyon reményelem s erősen hiszem, hogy szülei vagy *azonnal*, vagy *viharos ékesszólással* elmondandó érveim meghallgatása után beleegyeznek a házasságba. Máskülönben, istenemre, el vagyok tökélve bármire, s mitől sem engedem magamat megtéveszteni. *Az ügyet Helén még nálam is jobban sürgeti. Ő még türelmetlenebb.*

Helén augusztus 3-án visszautazott Genfbe szüleihez. Lassalle néhány órával később követte s a Bovet-féle pensióba szállt. Az általa megállapított terv szerint Helénnek egyelőre nem volt szabad a házasságot emlegetnie ; csupán azt kellett volna említene, hogy találkozott vele a Rigin, s ennek kapcsán elő kellett volna készítenie szüleit Lassalle látogatására. Mivel azonban Helén szokatlanul lány hangulatban lelte anyját, feltárta előtte az egész tényállást. Erre drámai jelenet következett, s a méltatlankodás egész zápora zúdult Helén fejére. Dönnigesné asszony, egy zsidó nő, a ki áttért a keresztény hitre, hogy a kicsiny bajor diplomata fele-

ségévé lehessen, méltatlannak találta ezt a házasságot, már csak azért is, mert az idősebb leány jegyben járt Kaiserlingk gróffal, s olyan férfit, a milyen Lassalle, »kiról az egész világ így nyilatkozik«, csak nem lehet felvenni a család kötelékébe! Dönniges papa valósággal őrjöngött s egyenesen kijelentette, hogy »Helén már nem a leánya többé«.

Helén nyomban írt Lassallenak, a ki este hat órakor érkezett. Tudatta vele a történeteket, s őt »szép magasztos sas«-ának, magát »örömben és búban egyaránt hűséges feleség«-nek nevezte. Kijelentette továbbá: »*Minden körülmények közt sziklaszilárd fogok maradni!* Oh szívem, mennyire epe-dek utánad. Most fél hét óra van és te, uram és istenem, immár megérkeztél! Oh, ez a gondolat újabb erőt és kitartást kölcsönöz — mert éreznem kell uram és parancsolóm közellétét és mindenhatóságát, hogy másokkal szemben ne legyek az, a mi veled szemben vagyok — a *gyermek*. De érzek s érzem szerelmedet, miért is most már semmitől sem félek, s most és mindenkor vagyok a feleséged, a gyermeked, a téged imádó élettelen tárgy! Tudasd velem, csak egy papirszeleten, hogy szeretsz! Mert én, Ferdinánd, annyira szeretlek!»

Helén a komornájára bízta e levelet, s az el is indult vele a szállóba. Ám vele egyidőben megjelent Helén is. Mikor Lassalle őt meglátta, elsápadt, s kérdezte, hogy mi történt? Észrevette, hogy mennyire izgatott és szobájába vezette. Itt a leány izgatottsága tetőpontján az ágyra vetette magát és felkiáltott: »Én vagyok a világ legboldogtalanabb teremtménye. Ime itt van a te tulajdonod, *tégy vele tetszésed szerint*«.

E pillanatban Lassallet elhagyta lélekjelenléte, melyet eddig sohasem vesztett el. Nem tudta

mérlegelni a pillanat jelentőségét, s nem gondolta meg, hogy ily jelenet után nincs más alternatíva, mint azonnal való egybekelés, vagy válasz örökre; nem fontolta meg, hogy nőt nem érhet nagyobb megaláztatás, mintha az utasítja vissza, a kinek felajánlotta magát. Lassalle hűvös maradt és szer-tartásos. Megkísérelte Helént lecsillapítani az ész érveivel, s azt vitatta, hogy a leghelyesebb, ha mindaddig anyja védelme alatt marad, míg az ügyet törvényes úton nem lehet rendezni. El is vezette az eleinte ellenszegülő leányt Rognon asszonyhoz, a Dönniges-család barátnéjához, s itt átadta any-jának.

A Dönniges-család furcsán hálálta meg ezt a lojális cselekedetet. A kis »diplomata« Lassalle két levelére, melyekben ez találkozót kér tőle, még csak nem is válaszolt, két küldöttje útján meg-fenyegette az ő — Dönniges — »diplomáciai hatal-mával«, s a genfi kormánynál denuncziálta mint »Bismarck ügynökét és a köztársaság ellenségét«, a mi természetesen minden hatás nélkül maradt.

Helének heves jelenete volt szüleivel, melyben kényszerítették, hogy mondjon le Lassalleról s legyen felesége Rakowitz Jánosnak, az oláhnak. Dr. Arndt, a család egy barátja nyomban Berlinbe utazott, hogy amaszt a hely színére hozza. Dönniges kisasszonyt egyelőre szigorú felügyelet alá helyez-ték, hogy kívül essék Lassalle behatása körén. A hölgy nagyon hamar belenyugodott sorsába; írt ugyan még két levelet waberni barátnéjának, melyekben fájjalja Lassalle elvesztét, mikor azon-ban Rakowitz János megérkezett, karjaiba hullt, alávetette magát szülei akaratának s csakhamar je-gyet váltott Rakowitz-czal. E cselekedetét emlék-irataiban azzal védi, hogy övéinek jajveszékése

meglágyította a szívét, s az ő kedvükért mondott le a boldogságról. Lassalleról — mint írja — — mitsem tudott meg mást, mint hogy elutazott, miért is azt hitte, hogy ez is elhagyta őt.

Lassalle a Pension Bovet-beli jelenetet követő napon belátta, hogy minő hibát követett el, s csak most gyúlt izzó szenvedélyre Helén iránt. Azt nem tartotta valószínűnek, hogy a leány oly hirtelen meg fogja változtatni szándékát, de attól tartott, hogy tettlegesség és fogvatartás útján nyomást akarnak rája gyakorolni, miért is kötelességének tartotta, hogy mindent elkövessen Helén kiszabadítására. »Ha ezt nem sikerül kivinnem« — írja augusztus 4-én a grófnőnek — pedig *nagyon* kétkedem benne, akkor örökre meg vagyok törve és készen vagyok mindennel. A leány elvesztésénél talán még jobban bánt a *magam ostobasága*. Ha ezt nem tudom diadallal helyrehozni, akkor örökké meg fogom vetni magamat«.

Az ár tehát elkapta. Roppant izgatott volt s kétségbeesett leveleket írt barátainak, kiktől segítséget várt. Helén helyzetét borzasztónak képzelte. »A dolog nagyon egyszerű volna« — írja augusztus 9-én Holthoffnak — »ha módját ejthetném, hogy egyetlen levelet juttassak Helén kezébe. De ő annyira el van *különítve*, hogy eddig lehetetlenség volt levelet küldeni neki! Én, a ki az összes fogházakban és börtönökben azonnal kieszeltem a módját, mikép lehet százfelé levelezni, nyolcz napon keresztül hiába kíséreltem meg, hogy csak egyetlen sort is juttassak hozzá. Hire jár, hogy *elutazott*... s valóban nincs kizárva, hogy szombat este óta távol van... Ám mégis minden jel arra mutat, hogy még itt tartózkodik... Tervem egyszerűen a következő: holnapután elutazom Karlsruheba,

hogy ott barátaimmal találkozzam s eget és földet megmozgassak oly irányban, hogy a bajor király pártfogását és közvetítését elérjem Helén apjánál!... Míg én távol leszek, úgy van elrendezve minden, hogy mégis *itt legyek*, s az érintkezés közöttem és Helén között lehetséges legyen. Tőle csak egy levél, s *minden* meg volna nyerve... Ha egyik út sem vezet sikerre, akkor Münchenből visszatérek ide, s megvívom a harcz utolsó és legtragikusabb részét...»

Még aznap újabb és egész kétségbeesett levelek írt Holthoffnak, mert kémei hírül hozták neki, hogy Helén vasárnap elutazott. »Ide kiküldtem a legelszántabb és legkörültekintőbb barátomat, a ki nem jöhet velem Németországba« (Rüstow ez-redest), »amott megnyertem ügyemnek a legkör-mönfontabb ügyvédet, stb. Ám mindez még semmi sem volna. De, hogy elment, s én nem tudom, hogy hova, ez lesújt és megbénít, mint a villámcsapás. Oh, meddig fogok őt keresve bolygani a föld színén? Szívem megremeg attól a gondolattól, hogy még mennyi szenvedés vár és fogja marczangolni idegeimet! Csak ezektől a napoktól fogva tudom, hogy mi a fájdalom... Mily borzasztó létet teremtettem magamnak lojális eljárásommal! Ma Helén esküdt feleségem volna, ha csupán magamra gondoltam volna! Most keresztülbolyonghatok egész Európán, keresvén az ő nyomait! Van valami ebben a gondol-
latban, a mi örületbe visz!...» Lassalle e levelei-
ben *) kéri Holthoff közbenjárását Dönniges urnál, s kéri Holthofft, hogy Boeckh közbenjárását is eszközölje ki. Lassalle még Helénnek is írt hosszú, áradozó leveleket, melyekben kitartásra és hűségre

) L. Lassalle's Leiden. Von Franz von Lenbach. Berlin, 1887.

buzdítja. Ám állhatatosságában való bizalma megrendült, mert egyetlen papirszeletet, egyetlen szó választ nem kapott tőle. »Lehetetlen« — írja neki augusztus 10-én — »hogy minden esküd hamis volt, hogy gyengeséged ily nagyfokú lenne! Nincs jogod megszegni minden fogadalmat, melyet egymásnak tettünk! Nincs jogod a gyengédség és tapintat ama túlságba vitt mértékét, melylyel visszaadtalak édesanyádnak, ily rútul meghálálni... Helén! Örülten és gyötrellemmel szeretett asszony! Tudasd velem egy sorban, hogy hű maradtál hozzám.«

Augusztus 11-én Lassalle még kétségbeesettebb levélben tudatja Holthoffal, hogy a Dönniges-család elutazott; az oláh, Helén korábbi vőlegénye megérkezett, s ennek társaságában követte anyja az apjával már korábban elutazott Helént. Attól tart, hogy Helén titokban egybekel valahol evvel az oláhhval.

Lassalle e levelében még egyszer felszólítja Holthofft, hogy interveniáljon érdekében és követeljen felvilágosítást. Helén számára egy csomó levelet adott át barátjának, Rüstow ezredesnek, egy Helénhez intézett ajánlólevéllel együtt, azután Münchenbe utazott, hogy kieszközölje a kormány diplomáciai közbenjárását Helén »kiszabadítására« atyja fogságából, sőt, ha szükséges és lehetséges, II. Lajos király segítségét is kieszközölje.

Augusztus közepén érkezett Münchenbe, sápadtan és beteg, mert a folytonos izgatottság felemésztette erejét. Itt végre — közvetett úton — hírt kapott Helénről. De minőt! A leány Holthoff intervencziójára a Waadt-kantonbeli Bex fürdőből hűvöshangú és üzletszerű levélben, még az udvariassági formák mellőzésével is kijelentette, hogy mindent visszavon, a mit neki augusztus elejétől

kezdvé Wabernból (Lassallehoz való szerelméről) írt. Mikor Holthoff e levelet megküldte Lassallenak, őt avval vígasztalta, hogy azt kétségtelenül Helén atyja mondta tollba.

Hogy akkor minő állapotban volt, minő lelki-harczokon ment keresztül Lassalle, az kitünik Holthoffhoz intézett válaszából. Ebben megvan minden, a mi lelkét hullámozásba hozta, s ez a levél tanuságot tesz Lassalle kétségbeesett erőfeszítéséről, melyet kifejtett, hogy mindezek ellenére mégis kivívja a győzelmet. Lassalle augusztus 18-án ezt írta Holthoffnak :

»Drága, drága Barátom ! Augusztus 8-án, 9-én és 15-én kelt levelei itt vannak előttem, s kétségbeesésem óriási, nagyobb, mint valaha volt ! Egész életemet mindenféle küzdelem és veszedelmek közepette töltöttem, s mégis olyan vagyok, mint egy gyermek, mint egy gyermek ! Önnek igaza van, én csak a külső veszedelmeket ismertem, de sohasem a belső fájdalmat, az örjítő, a gyötrő, a gyilkos fájdalmat ! Ez ellen nincs fegyverem. Minden erő, mely bennem él, annak pártjára áll és földre sujt ! Ezer halált halni, az semmi a félelemnek ahhoz a tébolyító izzadságához mérten, melyet minden pillanat kisajtol belőlem ! Oly sokat küzdöttem, oly sokat értem el életemben, oly nagy és súlyos sikerekre tekintetek vissza. Mindezt kétségbeesve felteszem arra az egy órára, mely Helén bírása vagy elvesztése kérdésében meghozza a döntést ! Önnek nincs igaza, mikor szememre veti genfi utamat. Helént szigorúan utasítottam, hogy szándékomról mitse szóljon szüleinek. Csak meg akartam őket látogatni, bemutatkozni, tapogatózni, míg — igaz, hogy ezt nem tudattam kifejezetten He-

lénnel — előre elkészítettem egy francia jegyzővel az összes szükséges okmányokat és felhatalmazásokat minden, még a legkevesbbé előrelátható eshetőségre is, egyúttal, még leánykérésemet megelőzőleg egy nappal előkészítettem a szökést, hogy a döntést jogi és tényleges fegyverekkel állig felfegyverkezve, siettessem. Ilykép jog szerint is eljárhattam volna az ő nevében s a megoldás tényleg a kezemben lett volna ! Ha szülei vonakodtak engem egyáltalában fogadni, Helénnek csak hallgatni s ezt velem tudatni kellett volna, elhallgatván egyelőre genfi tartózkodásomat. A szöktetés azután könnyű szerrel és biztosan megtörtént volna. Ám nekem tett ígérete ellenére, meglepve az érzelmek árijától, már az első pillanatban kipattantotta a titkot s engem készületlenül ellenfeleim hatalmába adott ! Nem, az okosság hiányának vádja nem érhet engem, hanem inkább a brutalitás hiányáé ! Őt ott fogni genfi szobámban a törvény brutális jogával s a hallatlan botrány és az ő pellengérré állításának figyelmen kívül való hagyásával keresztültaposni rajta — ez lett volna a helyes út ! Asszony voltam, hogy másra gondoltam, s *ebbe* buktam bele ! De én semmit sem akartam elhamarkodni, őt lehetőség szerint kimélni akartam, azonfelül számítottam teljes szilárdságára, s arra, hogy ő teljesen az enyém ; így szóltam magamhoz : a legvégsőt még mindig megteheted — s íme most ő hagy el, ő árul el engem ! Oh, hát ez volt az a rettentő kétely, melyet a tragikus fordulat pillanatától kezdve szívemben éreztem ! Vajjon erős marad-e ő ? Lássá, Holthoff, felháborító dolog és meggyalázza az emberi természetet, hogy ő árul el engem, ő, egy asszony, a kiért oly borzasztóan

szenvedek. Ez a gondolat, ez a hír, melyet most az ön augusztus 15-iki leveléből tudok meg, gyötrelmeimet az örületig fokozta.

Az ön leveléből *látszólag* ugyan az tűnik ki — mert szerencsétlenségemre ön oly olvashatatlanul írta a megfelelő részt, hogy alig tudom megfejteni — hogy Helén bexi levele mitsem bizonyít, hogy azt úgy erőszakolták ki tőle. De vajjon *szükséges volt-e*, hogy őt erre kényszerítsék? Talán cselet sző? Talán félre akarja vezetni a szülőit? Óh, ez az önhöz intézett levél kétségen kívül bűn! És mégis az én bűnöm! Mert miért hagytam őt ily durva vashatalom alatt!!! Az egyedüli vigasz az ön levelében csak az, hogy Rakowitz egyelőre nincs abban a helyzetben, hogy megnöszüljön. De vajjon *ez teljesen* elháríthatatlan akadály-e?

Drága barátom! Eszeljen ki valami menedéket! Ne hagyjon engem, könyörgöm, ebben az állapotban! Az izzó rostély gyönyörűség lehet ehhez képest!

Most hallgassa meg, hogy mi az ujság itt!

Tehát én a királylyal akartam beszélni, ám a király nincs itt, hanem Hohenschwangauban van! Minden a hátrányomra alakul. *Nagyon* bizonytalan, hogy Hohenschwangauba megyek és *mehetek-e*. Először is a talaj ég lábam alatt. Másodszor sokat ronthatnék a dolgon. Mert Wagner Richard, a ki teljes mértékben élvezzi a király kegyét, megígérte nekem, hogy *talán* — de csak *talán* — jövő kedden (mikor amúgy is Hohenschwangauba utazik) beszél velem, még pedig teljes nyomatékkal. De ezt csak mint *talán* bekövetkező eshetőséget ígérte meg. Állítólag bizonyos értesüléstől függ, melyet előbb be akar sze-

rezni. Már most mit tegyek? Bizzam az ügyet Wagner Richardra? Ha már most ez mitsem tesz, hiába hagytam el Münchent és tértem idő előtt vissza Svájcba. Vagy menjek most Hohenschwangauba? Akkor talán meghiusítottam Wagnernek talán sokkal hatásosabb közbenjárását. Egyetlen előny mégis van: ő *a bajor törvény szerint is* nagykorú. Tehát *kétszeresen* hazudtak neki. Azonban, miután nincs emanczipálva, nagykorúsága mellett is szüksége van atyja beleegyezésére, a mi azonban törvényes eljárás útján mellőzhető, s a bíróság, mint azt dr. Hänle itteni ügyvédtől tudom, ehhez feltétlenül megadná az engedélyt.

Dr. Hänle, a ki ügyemet a legnagyobb buzgalommal felkarolta, be akarja nyújtani a keresetet, el akar követni minden lehető, írni akar előbb az apának, a kit ismer, figyelmeztetvén őt az ügy kellemetlen oldalaira és következményeire, stb.

De bírói úton — ha egyáltalán — csak akkor lehetne valamit elérni, ha Helén sziklaszilárd maradna. Már pedig ön látja a jellemét!

Egy halvány, halvány fénysugár! Ép most jövök báró Schrenk külügyminisztertől, a kivel csaknem két órán keresztül beszéltem. Előadtam neki az egész esetet. Egészen az én pártomon volt és megígérte, hogy elkövet minden lehető. Úgy látszik, nagyon sokat hallott rólam és *nagyon* érdeklődik irántam. Hosszú politikai beszélgetésbe bonyolított a helyzetet illetőleg, s nekem — szívbemben a halállal — bele kellett mennem, hogy lehetőleg imponáljak neki. A mint már mondtam, oly szeretetreméltó és lekötelező volt, a mint csak lehetséges; kijelentette például, hogy tel-

jességgel nem érti a dolgot, hogy ő hasonló esetben nem tagadná meg tőlem a leányát, noha belátja, hogy nem lehet nagy öröm olyan vővel bírni, a ki exponált politikai helyzeténél fogva forradalom esetén ki lenne téve az agyonlövetés vagy felakasztatás lehetőségének, stb., stb. Dr. Hänle-vel együtt magához kéretett holnapra, hogy a dolgot megvitassuk s ő határozhasson, mily úton avatkozzék be javunkra az ügybe.

Valamit mindenesetre fog tenni, ez egészen bizonyos. D. urnak tanácsolólag és jóságosan írni kétségen kívül hajlandó. Emezt, úgy látszik, nem kedveli. Valószínűleg még többre is meg lehet majd nyerni.

Ily körülmények közt mégis nagyon jó volna, ha D. egyidejűleg Boeckhtól is kapna levelet. Ez a sortűz és ez a javamra több oldalról megnyilvánuló intervenczió csak *meghökken-tené.*

Itt közelebbi utasítások következnek a Boeckhtól kikérendő intervenczióra vonatkozólag. Ezek után a levél így zárul :

»Táviratozzon azonnal ide, hogy mit tett és mindennek mi az általános eredménye. Oh barátom, ha ön hozzám jöhetne ! Meghalok, meghalok ! Kimondhatatlanul szenvedek !

Az ön

L. F.-ja.

E levélből kitűnik, hogy Lassallenak, noha már nem épített Helén szilárdságára, az volt a felfogása, hogy annak tettei a kényszer következményei, hogy elhitették vele, hogy nem nagykorú, stb.

Ez időtájt többi barátjának és pártfogójának is fáradhatatlanul írta a leveleket. Rüstow, a ki Genfben figyelte a terepet, eljárására vonatkozólag

kapott tőle utasításokat, továbbá leveleket. Helén részére, a grófnőhöz felszólítás ment, stb.

Augusztus 19-én megtudta Lassalle, hogy Helén a családja és az oláh kíséretében megint Genfbe érkezett, s most tisztulni kezdett a helyzet. A Dönniges-család háza nem maradt továbbra légmentesen elzárva; ott már »minden rendben volt.« Rüstow ezredes, Lassalle teljhatalmú megbízottja már augusztus 18-án bebocsáttatást nyert, s a szülők jelenlétében beszélhetett Helénnel. Teljes közönyt mutatott s Lassalle levelére, melyet Rüstow átnyújtott neki, minden lelki megindulás nélkül a következő választ írta:

»Tekintetes Lassalle Urnak.

Miután szívem sugallatát követve s mélyen megbánva az általam elkövetetteket, kibékültem eljegyzett vőlegényemmel, Rakovitza Jankó úrral, s megnyertem annak bocsánatát és visszaszereztem szerelmét; — miután erről az ön jogtanácsosát, Holthoff urat Berlinben értesítettem, még mielőtt annak figyelmeztető levelét kézhez vettem volna: önként és teljes meggyőződéssel kijelentem önnek, hogy közöttünk sohasem lehet szó egybekelésről, hogy önnel minden tekintetben szakítok, s elhatározásom az, hogy eljegyzett vőlegényemnek szentelem örök szerelmemet és hűségemet.

Helén.

Felkérem, hogy a még birtokában levő leveleimet visszaszolgáltassa.

Lassalle e levelet csak augusztus 21-én kapta kézhez, de tartalmát már előbb megsürgönyözték neki. A levél Lassallet megfosztotta higgadt ítélőképességének utolsó maradványaitól. Már a távirati híradásra újból a kétségbeesés hangján írt barátai-

nak. Helénhez szívet megkapó levelet intézett, melynek lényeges tartalma a következő :

»Helén! Szívemben a halállal írok neked. *Te*, te árulsz el engem! Lehetetlen! Még nem tudok hinni ekkora felóniában, ily borzasztó árulásban. Talán perczekre meghajlították, megtörték akaratomat, elidegenítettek téged önmagadtól; de az elgondolhatatlan, hogy ez lenne valódi, *maradandó* akaratom. Lehetetlen, hogy ily mértékben eldobtál volna magadtól minden szégyenérzést, minden szerelmet, minden hűséget, minden igazságot. Hisz evvel hírbe hoztál és meggyaláztál volna mindent, a mi emberi arcot visel — hazugságra válna minden jobb érzés, ha te hazudtál, ha képes vagy ennyire lesülyedni a *romlottság legalsó fokára*, megszegni oly szent esküket s elpusztítani a leghívebb szívet — ebben az esetben misem volna többé a nap alatt, a miben hinni szabad volna bárkinek! *Te* oltottad belém a vágyat, hogy küzdjek birásodért; *te* követelted, hogy *előbb* merítsek ki minden megengedett módot, mielőtt megszöktetlek Wabernból; *te* esküdted nekem szó- és írásbelileg a legszentebb esküket, hogy sziklaszilárdan kitartasz melletttem; *te* még utolsó írásodban is kijelentetted, hogy nem vagy *semmi*, *semmi* más, mint szerető feleségem, s hogy a földnek nincs semmiféle hatalma, mely ez elhatározásodban megingatna. — — És miután ezt a hű szívet, mely, ha egyszer megadta magát, ezt *örök időre* tette, erőszakkal magadhoz ragadtad — levetsz engem, alig hogy a harcz megkezdődött, parányi tizennégy nap után gúnyos kaczajjal a mélységbe, elárulsz és tönkretéssz engem? Igen, neked sikerült, a mit a sors sohasem tudott elérni, te a legkeményebb

férfit, a ki szemhunyorítás nélkül állta a legádázabb külső viharokat, semmivé tette, összetörted! Ezt az ámulást nem tudnám túlélni! A *belső* gyötrelem megölné! És te kiérdemelnéd legrettentőbb gyűlöletemet s egy világ megvetését! Helén, híven jelszavamhoz: »je me charge toujours du reste« itt ülök s megteszek minden lépést, hogy megtörjem atyád ellenállását. Máris kitűnő eszközök vannak kezemben, melyek nem maradhatnak eredmény nélkül. És ha netán nem vezetnének célra, van ezer és ezer más eszközöm, a melyek segítségével *porrá* őrlök minden akadályt, ha te hű maradsz hozzám; mert sem erőmnek, sem hozzád való szerelmemnek nincs határa: je me charge toujours du reste! Hisz a csata még alig kezdődött meg, kishitű! S míg én itt ülök s már is lehetetlent értem el, addig te ott egy más férfi hízélgésére elárulsz engem! Helén! Sorsom a kezében van! De hogyha összetörsz ez alattomos ámulással, a melyet túl nem élek, akkor végzetem visszahull rád s átkom elkísér a sírig. A leghívebb, tőled orvul elárult szívnek, melylyel a leggaládabb játékot űzted, átka ez. Biztosan fog találni.«

Barátainak kijelentette Lassalle, hogy mindenáron győznie kell. Majd megszőkteti a leányt, akár csellel, akár erőszakkal; Hatzfeld grófnő jöjjön el és beszélje rá Helént; szóval Lassalle még mindig nem tudott szabadulni attól a balhittől, hogy Helén kényszer hatása alatt cselekszik, mely nem engedi érvényesülni a maga akaratát. Világos csak az volt előtte, hogy a dolog ilyenén fordulatát ő maga idézte elő. »Miért tettem ki őt küzdelmeknek?« — írta. — »Én vagyok a számár, ebben maradunk.«

Augusztus 24-én visszatért Genfbe, miután ki-

eszközölte, hogy Schrenk miniszter dr. Hänle ügyvédet hivatalos közvetítői megbizatással Dönnigeshez küldje. Időközben Hatzfeld grófnő is Genfbe érkezett s hiába kereste a találkozást Helénnel. Ezt Lassalletól is megtagadták. Hogy végre teljes bizonyosságot szerezzen magának arról, vajjon Helén kényszer alatt vagy szabad akaratából cselekedett-e, azt követelte, hogy a leányt közjegyző elé idézzék, hogy beható megbeszélés révén tisztázzák a helyzetet. Hogy előkészítsék ezt a tárgyalást, melynek az volt a célja, hogy a viszonyt legalább tisztességes úton felbontsák, dr. Hänle és Rüstow ezredes augusztus 26-án felkeresték a Dönniges-családot. Látogatásukról megbotránkozással számoltak be Lassallenak. Helén viselkedése azt a benyomást tette rájuk, hogy a leány immár túlszökött a szégyenérzet minden korlátján. Mint egy Rüstow és dr. Hänle aláírásával ellátott jegyzőkönyv megállapítja, hideg gúnnyal és vidáman megtagadta Lassalle kérését, kijelentvén: »Mire való volna az? Tudom, hogy mit akar s *torkig vagyok a dologgal.*«

Mikor esküire figyelmeztették, évődve így szólt: »Eskük? Oh, hiszen nem esküszöm!« Arra a megjegyzésre, hogy e válaszai a legélesebb ellentétben vannak a Pension Bovet-beli viselkedésével, ezt felelte: »Nos igen, ez helyes; csakhogy az az első pillanatban történt.« A Lassalle-lal való találkozást »teljesen hiábavaló«-nak jelentette ki, s mikor dr. Hänle megjegyezte, hogy abban az esetben, ha ott is ilykép lép fel, Lassalle hamarosan végét veti a beszélgetésnek, mosolyogva mondta: Lassalle szívesen és sokat beszél, s a kikötött két órával is alig érné be. Arra a szemrehányásra, hogy Lassallet mélyen megbántotta s elégtétellel tartozik neki, nevetve így szólt: »A hiuságának?« Végre, valószínűleg, hogy

a tárgyalásnak, melynek folyamán oly rút szerepet játszott, végét vesse, kijelentette, hogy meg fogja gondolni a dolgot s elhatározását majd tudatja dr. Hänlével, a mit azonban sohasem tett meg.

Helén emlékirataiban később mentetegetni igyekezett magatartását ebben a jelenetben, de a jegyzőkönyvileg megállapított kijelentések valóságát nem vonhatta kétségbe. Azt mondja csupán, hogy akkor még nem sejtette, minő szomorú vége lesz a dolognak; hisz fentartotta magának a jogot, hogy dr. Hänlével írásbeli úton érintkezzék, s ki tudja, talán egészen más, örvendetes dolgot írt volna, ha erre alkalma lett volna.—Hogy szülei kérésének engedve, lemondott Lassalleról, az csak érthető, különösen, ha figyelembe vesszük azt a visszautasítást, mely őt Lassalle részéről a Pension Bovet-ben érte. Hogy ő maga, a ki Lassalle »feleségének« és »életlen tárgyának« nevezte magát, Lassalletól elfordulva, nyomban az oláh karjaiba rohant, azt laza erkölcsi felfogásával mentegeti. Hisz maga is beismeri, hogy kora ifjúságában mámoros esztendőket töltött Nizzában, s azóta nem tudta megtalálni a jó és rossz, az erkölcs és erkölcstelenség megkülönböztető mértéket, legalább német felfogás szerint nem. De szívbéli durvasága és magaviseletének illetlen volta a Lassalle megbizottaival való tárgyalás alkalmával mivel sem szépíthető.

Ebben a véleményben voltak dr. Hänle és Rüstow ezredes is. A legnagyobb szerencsétlenségnek tartották Lassallera, ha ezek után is nőül venné Helént; világosan és lelkiismeretesen beszámoltak a leány viselkedéséről, s elébe tették a beszélgetésről szerkesztett jegyzőkönyvet. Joggal hihették, hogy végre itt a percz, a mikor az a férfi, a ki sarkai-
ból, vagy helyesebben — sarkaiba akarja emelni az

államot, abbanhagyhatja végre a zokogást egy könnyelmű nőszemély után, s végre megint magához térhet.

Lassalle szerelmi mámora csakugyan szertefoszlott. Sőt külsőleg nyugodtan végighallgatta a jelentést, s ezt sürgönyözte barátainak: »Teljes, hihetetlen indignitása a személynek bebizonyítva. Magam lemondtam. Hagyjanak abban minden további lépést.« Egyik-másik táviratban az »indignitás« helyett »méltatlanság« vagy »teljes elveteműlt-ség« áll.

Nyugalmát azonban csakhamar mértéktelen harag váltotta fel, mert belátta, mily határtalanul nevetségesse tette magát, mikor e személy elnyerése végett mozgásba hozta az egész világot. Mint a fogoly oroszán fel- és leszaladgált a szobában, felfelkiáltva időközönként: »*Engem sértegettek így! Engem gúnyoltak ki ennyire! Boszút szomjazom!*«

S a boszút a *párbaiban* látta. Meg akarta semmisíteni ellenfeleit. Hogy a párviadalban ő maga is eleshetnék, arra nem gondolt, s ezt a lehetőséget kívül hagyta számítása körén.

Kihívást küldött Dönnigesnek, elégtételt követelvén az ellene elkövetett sértések miatt, azzal a megjegyzéssel, hogy immár nincs oka elhalasztani a kihívást, mert megtudta, hogy Helén »elveteműlt utczaleány« s így neki nem lehet többé szándéka, hogy a vele való házasság révén meggyalázza önmagát.

A kihívás egy másolatát megküldte Rakowitz Jánosnak.

Dönniges a kihívás elől Bernbe szökött. E helyett dr. Arndt és gróf Kaiserlingk keresték fel Lassallet és elhozták neki Rakowitz kihívását. Lassalle elfogadta ezt, noha barátai azt vitatták, hogy előbb

Dönnigesnek kell kiállania. Becker János Fülöp és a többi jóbarát végtelenül megrémült az ügy végzetes fordulata miatt, s mindenképen arra törekedtek, hogy a párbajt elhalaszszák. Hasztalan! Lassalle hallani sem akart erről. A párbajt augusztus 28-ának reggelére tüzték ki. Lassalle segédei Rüstow ezredes és Bethlen tábornok voltak. Becker János Fülöp leköszönt, mert nem akart felelősséget vállalni azért, hogy Lassalle a maga értékes életét kockára tegye egy teljesen értéktelen ember életével szemben.

A párbajt megelőző este Lassalle megírta végrendeletét. Bucher Lothárnak, Rüstownak és néhány más barátjának évjáraadékat állapított meg, Hatzfeld grófnőnek 30,000 tallért hagyományozott, azonkívül Bucher Lothárra ruházta a Lassalle-féle iratok szerzői jogát. A Frankfurtban lakó Becker Bernátot utódjakép a Német Általános Munkásegylet elnökéül ajánlotta.

Rüstow ezredes azt a tanácsot adta Lassalle-nak, hogy gyakorlat kedvéért ejtsen néhány próbálövést. Lassalle nem fogadta meg a tanácsot, azzal, hogy az »ostobaság.« Ellenben Rakowitz elment a lövöldébe és százötven próbálövést tett.

A párbaj feltételei ezek voltak: Tizenöt lépés távolság avansz nélkül. — Lövés husz másodperczen belül, 1, 10 és 20 másodpercz, egy, kettő, három vezényszavakkal jelezve. — Tartás tetszés szerint. — Simacsövű pisztolyok légygyel. — Személyenként három lövés. — Csütörtök lövésnek számít. — Mindannyiszor ugyanaz a segéd tölti meg mindkét pisztolyt; a töltés sorrendje felett sorshuzás dönt. — Orvosról gróf Kaiserlingk és dr. Arndt gondoskodik. — Találkahely: omnibusz-megállóhely Carrougeban (Genf külvárosa); idő: augusztus 28,

reggeli nyolczadfél óra. — Eshetőségekre minden fél írott nyilatkozatot ad át a maga segédeinek, hogy öngyilkosságot követett el.

A párbaj végzetes reggeléről azt beszéli Rüstow ezredes, hogy ő már hajnali négy órakor elment a fegyverkovácshoz egy javítás alatt álló pisztolyért. Az alkalmas fegyverek beszerzése körül ugyanis némi nehézségek merültek fel. Öt órakor Rüstow elment a Viktória-szállóba, hogy Lassallet felkeltse. Lassalle nyugodtan aludt. Mikor felébredt, tekintete legelőször is a pisztolyra hullt. »Megragadta« — beszéli Rüstow — »nyakamba borult és így szólt : ,Hisz épen itt van, a mire szükségem van !« — Kocsin mentünk Carrougeba. Útközben Lassalle ismételten arra kért, eszközöljem ki, hogy a párbaj francia területen folyjon le, hogy ő azontúl is Genfben maradhasson s ügyét a »vén szökevénynyel« (Dönninges) rendezhesse. Noha örültem nyugodtságán, ezt mégis túlnagy önbizalomnak tartottam. Megjegyeztem, hogy ő nem lesz egyedül a mérkőzés helyén, s hogy minden golyó találhat; semmiféle ellenfelet sem szabad kicsinyelni. Ám szavaim nem tettek rá semmi hatást.

Jóval hét előtt Carrougeban voltunk, s mivel a másik fél még nem érkezett meg, várakoztunk. Lassalle, a kin a legkisebb izgalom sem látszott, egy csésze teát ivott. Nyolczadfél órakor megérkeztek amazok. Velük volt dr. Seiler, a ki alkalmas helyet tudott. Előre kocsiztak és mi követtük őket... A dr. Seiler által ajánlott tisztás közelében kiszálltunk a kocsikból, s áttörtettünk a bokrokon, míg nem a helyszínére értünk.

Sorshuzás következtében nekem kellett töltenem az első lövéshez és vezényelni a párbajt.

A feleket felállították, miközben én töltöttem.

Engem több oldalról figyelmeztettek, hogy hangosan és erős hangsúlyozással vezényeljek ; ez a figyelmeztetés természetesen felesleges volt. Minden lövésre husz másodperc czélzási idő volt meghatározva, mit a töltő segédnek olykép kellett jeleznie, hogy a kezdetnél »egy«-et, a tizedik másodpercznél »kettő«-t, a huszadiknál »hármat« vezényelt. Én óvatosságból előbb még »vigyázat«-ot kiáltottam.

»Egy«-et vezényeltem. Alig öt másodperczzel később eldördült az első lövés, még pedig Rakowitz ur részéről. Közvetetlenül utána, másodpercznél is rövidebb idő alatt felelt Lassalle.

Czélt tévesztett ; a halál már ott ült a testében. Csoda volt, hogy egyáltalában még löni tudott.

Miután lőtt, önkéntelenül két lépést tett balra. Most hallottam csak — mert nekem az órát kellett néznem — hogy valaki (nem tudom, Bethlen tábornok volt-e, vagy dr. Seiler) azt kérdezte :

— Ön megsebesült?

— Igen — felelt Lassalle.

Nyomban odavezettük egy kiterített pokróczhoz, melyre lefektették s ellátták az első kötéssel.

Miközben az ellenpárt eltávozott, dr. Seiler és én egy kocsihoz vezettük Lassallet és besegítettük. Mindketten vele mentünk s útközben támogattuk, a mennyire lehetséges volt... A kocsist olyan útakra utasítottam, a hol nem volt kövezet. Csak mintegy kétszáz lépésnyi utat kellett megtennünk kőburkolaton. Lassalle útközben nagyon csendesen viselkedett ; csak mikor kocsink a dőczögős kövezeten járt, akkor panaszkodott fájdalmáról, melyet sebe neki okoz, s megkérdezte, hogy messze-e még az út hazáig?»

Mikor megérkeztek a szállóba, Lassalle megkísérlette uralkodni fájdalmain s biztos léptekkel

haladt felfelé a szálló lépcsőjén, hogy a grófnőt, a ki előtt eltitkolták a párbajt, meg ne rémítse. Ám sebe feltétlenül halálos volt, mert nemes szervek is megsérültek altestében. A leghiresebb orvosokat hívták hozzá, de ezek tudománya sem tudta megmenteni. Három napig viaskodott a halállal ; ez volt e harczedett természet utolsó, borzasztó küzdelme.

1864 augusztus 31-én Lassalle Ferdinánd meghalt.

Halála a német munkásvilágot mély gyászba döntötte. Minden városban, melyben lassalleisták éltek, gyászünnepeket rendeztek.

Dönniges Helén röviddel Lassalle halála után feleségévé lett az oláhnak, a ki csakhamar meghalt tüdővészben. Azután színésznő lett belőle, elvétette magát egy színészszel, attól csakhamar megint elvált, és így tovább. A »de Rakowitza« nevet későbbi kóborlásai alatt is előszeretettel viselte ; úgy látszik, hamarosan megfélemlkedett róla, hogy azt mily dics-telen úton szerezte.

Hatzfeld grófnő Lassalle holttestét egy rajnai gőzösön Kölnbe vitette, hogy onnan magával vigye Berlinbe, s ott a zsidó vallás szertartása szerint eltemettesse. Ám Lassalle édesanyja (atyja rövid idővel azelőtt meghalt) tiltakozott ez ellen, s így a Kölnben való kikötés alkalmával két rendőrtisztviselő lefoglalta és Boroszlóba irányította a koporsót. Ott, a zsidó temetőben van eltemetve Lassalle. Egyszerű kő ékesíti pihenőhelyét. A kövön ez a felírás olvasható :

*Itt nyugszik, a mi halandó volt
LASSALLE FERDINÁND-ban,
a gondolkodóban és harczosban.*

A sírt a szociáldemokrata munkások évenként elborítják virágokkal és koszorúkkal. Munkásegyletekben ezt a dalt éneklik :

Sírkert van Boroszlóban
 És benne halott,
 Ott nyugszik, ki *fegyvert*
 Kezünkbe adott.

A fegyver — ez az ő iratainak tömege, melyeket évről-évre sok ezer példányban terjesztettek. A *szellem fegyverei* ezek, és Lassalle agitációja a negyedik rend felszabadító harczát a békés parlamenti útra, az *általános választójog* alkalmazására utalta. Erről az útról a német munkásmozgalom még a mai napig sem tért le. És a *hatalmas kulturmozgalom*, minek Lassalle nevezte ronsdorfi beszédében, Lassalle halálával épen nem szűnt meg.

Lassalle Ferdinánd nem élt és nem működött hiába.

